

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De expat en de stad. Den Haag en Jakarta, 1945-2015

Smit, A.X.

Citation

Smit, A. X. (2018, January 25). *De expat en de stad. Den Haag en Jakarta, 1945-2015*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/61140>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/61140>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The following handle holds various files of this Leiden University dissertation:
<http://hdl.handle.net/1887/61140>

Author: Smit, A.X.

Title: De expat en de stad. Den Haag en Jakarta, 1945-2015

Issue Date: 2018-01-25

Hoofdstuk 6 Het Vliegende Hollander Syndroom

Nederlandse expatkinderen en internationaal onderwijs in Jakarta sinds de jaren vijftig

Voor veel expats is de aanwezigheid van goed onderwijs voor hun kinderen een belangrijke voorwaarde om een uitzending naar Jakarta te accepteren. Het aanbod van internationaal onderwijs in de stad is in de afgelopen decennia sterk toegenomen. Er zijn inmiddels tien buitenlandse scholen actief, waaronder een Nederlandse, Duitse, Britse en Japanse; drie internationale scholen, waarvan de Jakarta International School (JIS) de grootste is; twee ambassadescholen - een Russische en een Pakistaanse - en een groot aantal lokale scholen met een internationaal curriculum.¹⁰⁰⁷ Voor de meeste Nederlandse ouders gaat de keuze echter uitsluitend tussen de Nederlandse Internationale School (NIS) en de Jakarta International School (JIS). Beide al in de jaren vijftig en zestig opgericht en anders dan in Den Haag zonder veel bemoeienis van de lokale overheid. De NIS, aanvankelijk de Nederlandse Schoolvereniging Indonesië genoemd, werd in 1965 officieel bij het Indonesische ministerie van Buitenlandse Zaken aangemeld en moest het hebben van financiële steun van het Nederlandse bedrijfsleven.¹⁰⁰⁸ De vraag is waar de behoefte aan een Nederlandse school in Jakarta vandaan kwam en welke rol ouders, werkgevers en op termijn ook de Nederlandse overheid speelden bij de instandhouding hiervan? Maar ook, welke traditie van Nederlandstalig en particulier onderwijs bestond er al in Indonesië en welke groepen werden daarmee bereikt?¹⁰⁰⁹

In een recente brochure van de Nederlandse school staat dat zij 'world class international education' biedt en de leerlingen verzekerd kunnen zijn van een 'smooth transfer' naar elke mogelijke school ter wereld.¹⁰¹⁰ In de Nederlandse media ging het begin jaren zeventig, vanwege het bezoek van koningin Juliana aan Indonesië, nog over 'Nederlandertjes' die moesten kunnen terugkeren in het Nederlandse onderwijs.¹⁰¹¹ Veranderde de taak van de school in de naoorlogse periode en welk effect had de koers van de andere internationale scholen in de stad daarop? Werkgevers van Nederlandse expats erkenden al begin jaren vijftig het belang van de aanwezigheid van goed onderwijs. Vandaar dat eerst een overzicht nodig is van hun eerste

¹⁰⁰⁷ Het gaat hier om de Duitse, Franse, Nederlandse, Britse, Australische, Nieuw-Zeelandse, Japanse, Koreaanse en Singaporese scholen met een nationaal curriculum; de Jakarta International School (JIS), de North Jakarta International School (NJIS) en de Gandhi Memorial International School; en een groot aantal 'national plus' scholen dat een IB-, CIE-, of ICP-curriculum volgt, waaronder de ACS Jakarta (voorheen de Sekolah Tiara Bangsa). Een overzicht van de scholen voor expats op het webforum *Living in Indonesia* <http://www.expats.or.id/orgs/schools.html>.

¹⁰⁰⁸ NL-HaNA, Ambassade Indonesië 1962-1974, 2.05.188, inv.nr. 600, Nederlandse school te Jakarta, 1965-1974, Brief van ambassadeur E.L.C. Schiff aan de minister van Buitenlandse Zaken, 24 februari 1965.

¹⁰⁰⁹ Ulbe Bosma en Remco Raben, *Being Dutch in the Indies. A History of Creolisation and Empire, 1500-1920* (Athens 2008) 206-215.

¹⁰¹⁰ *NIS Handbook School Year 2013-2014* (Jakarta 2013) 4; website Netherlands Inter-community School (NIS) http://www.nis.or.id/about_netherlands_inter-community_school.html.

¹⁰¹¹ H.F. van Loon en Frank de Jong, 'Triomftocht van vorstin', *De Telegraaf* (30 augustus 1971) 3.

Chronologie

1962 privélessen juffrouw Leiwakabessy in haar woonhuis in Menteng

1967 officiële oprichting Nederlandse schoolvereniging Indonesië, lokalen Philipsterrein Jl. Proklamasi (Pegangsaan Timur 33)

1968 herhaaldelijke grote bijdragen uit het Nederlandse bedrijfsleven

1969 aankoop woonhuis hoofdonderwijzer (met lokalen) Jl. Sriwidjaya II/19, Kebayoran

1970 verschillende subsidieverzoeken aan de Nederlandse overheid

1972 opening nieuw schoolgebouw Jl. Anggrek Murni, Slipi met subsidie bedrijfsleven en Nederlandse overheid

1970-1975 incidentele subsidies van de ministeries van BZ, OenW en CRM

1982 oprichting Stichting Nederlands Onderwijs in het Buitenland (NOB), structurele subsidie per kind en verbetering rechtspositie docenten

1984-1989 onderhandelingen met Pertamina over de verkoop van de grond in Slipi

1990 opening nieuw schoolgebouw Jl. Jeruk Purut, Cilandak

1988, 1992 publicatie vooronderzoek Flying Dutchman syndroom en NOB-rapport

1992, 1998 Pronk-kwestie en Aziatische crisis met het vertrek van ontwikkelingswerk en bedrijfsleven tot gevolg

2013-2015 NOB en VNO/NCW en MKB-lobby voor het behoud van de subsidie voor het Nederlands onderwijs in het buitenland

pogingen om in het onafhankelijke Indonesië een Nederlands onderwijssysteem op te tuigen. Het zou immers enige tijd duren voordat de Nederlandse overheid, met name het ministerie van Onderwijs, zich met expatkinderen ging bezighouden *als* Nederlandse leerlingen. In hoeverre speelden destijds, naast economisch motieven ook sociale, culturele en politieke overwegingen mee in het besluit om een Nederlandse overheidssubsidie aan de NIS te geven?

Net als bij andere internationale scholen in Jakarta veranderde de leerlingenpopulatie van de NIS in de naoorlogse periode sterk. In eerste instantie was hier niet zoals in Den Haag sprake van een vast aandeel lokale leerlingen, omdat de Indonesische onderwijswetgeving dit niet toeliet. Wel werd het profiel van de aanwezige expatkinderen meer divers qua herkomstland en eerdere ervaringen met onderwijs. Vooral de nieuwe generatie ‘Vliegende Hollanders’ diende volgens onderwijsdeskundigen te worden behoed voor een buitenstaanderspositie in het Nederlandse onderwijssysteem en vervreemding van de eigen cultuur.¹⁰¹² Hoe kweet de NIS zich van deze taak en speelden ook de discussies in Nederland over het onderwijs aan migrantenkinderen een rol?

¹⁰¹² Roelof Hemmen, ‘Kinderen van expatriates na terugkeer ‘contact-arm’. Buitenstaander in eigen land’, *De Telegraaf* (3 oktober 1992).

Om hier greep op te krijgen, wordt eerst gekeken naar de manier waarop het internationale onderwijs in Jakarta zich na de onafhankelijkheid van Indonesië ontwikkelde en welke thuisoverheden en werkgevers daarin een pioniersrol vervulden. Hoewel de betrokkenheid van het Indonesische ministerie van Onderwijs en de gouverneur van Jakarta in vergelijking met de Haagse casus zeer beperkt bleef, zal ook op hun – veelal regulerende – optreden kort worden ingegaan. De ideeën van Indonesische bestuurders over het belang van onderwijs binnen de jonge natiestaat, of later in een globaliserende wereld, oefenden immers invloed uit op de mogelijkheden voor contact tussen Indonesische en buitenlandse leerlingen. Dat zij in deze periode verschillende maatregelen namen om de Chinese etnische minderheid onder meer via het onderwijs tot assimilatie te dwingen, zou ook de internationale scholen bij momenten in een moeilijk parket brengen.

De leidende vraag in dit hoofdstuk zal zijn of de NIS niet gewoon een voortzetting was van het bestaande Nederlandse onderwijs in Indonesië of dat het ook inspeelde op nieuwe ontwikkelingen op het vlak van de internationalisering, die eerst de expatwereld, maar daarna ook het Indonesische onderwijs raakten? In de geschiedenis van de NIS zijn grofweg twee perioden te onderscheiden. In de eerste gaat het over de motieven voor de oprichting van de school en de grote rol van het Nederlandse bedrijfsleven. In de tweede periode gaat het om de groeiende betrokkenheid van de Nederlandse overheid bij de school en de discussies over de noodzaak van een structureel beleid voor Nederlands onderwijs in het buitenland. De achtergronden van expats in Jakarta mochten in deze periode veranderen, het is de vraag of ouders door het gegroeide aanbod van internationaal onderwijs in de stad andere keuzes voor hun kinderen maakten. Bovendien is het de vraag of die keuze samenhang met een bepaalde levensstijl en welke gevolgen dit had voor contacten met andere expats en met de Indonesische samenleving? Stond dit op dezelfde manier in het teken van het gedachtegoed van de Verenigde Naties als in Den Haag?

Internationaal onderwijs in Jakarta

Het huidige onderwijslandschap van buitenlandse en internationale scholen in Jakarta is voor een belangrijk deel ontstaan in de jaren vijftig. Toen drongen verschillende buitenlandse ouders bij hun werkgevers en ambassades aan op goed onderwijs voor hun kinderen in de stad. Omdat het Indonesische onderwijs in hun ogen tekortschoot en ook in de vraag naar onderwijs van de lokale bevolking nauwelijks viel te voorzien, werd een aantal privéschooltjes opgericht.¹⁰¹³ Meestal niet meer dan een paar lokalen op een bedrijventerrein of in een ambassadewoning, met lokaal personeel voor de klas. Op termijn vroegen deze scholen, soms gedwongen door de Indonesische wetgeving, een officiële erkenning van hun ambassade aan of richtten zij een zelfstandige schoolvereniging op. In die jaren kreeg het schoolbestuur de kans een eigen gebouw

¹⁰¹³ In de jaren vijftig had Jakarta 280 scholen, maar slechts 180 schoolgebouwen, waardoor de scholen met ochtend- en middagroosters werkten. Daarnaast was er een ernstig tekort aan lesmateriaal en papier. In het kader van de nationalistische ideologie was het onderwijs wel voor iedereen vrij toegankelijk: Adrian Vickers, *A History of Modern Indonesia* (Cambridge 2013) 135, 155; M.C. Ricklefs, *A History of Modern Indonesia since c. 1200* (London 2001) 290-91.

te huren en expatpersoneel uit het thuisland aan te trekken. Net als uit de geschiedenis van de Nederlandse school zal blijken, bracht deze verzelfstandiging de nodige financiële risico's met zich mee.

De eerste en bekendste internationale school van de stad was de Jakarta International School (JIS), in 1952 opgericht door een gezin dat voor de Amerikaanse technische hulpmissie werkte. Het schooltje mocht aanvankelijk alleen zijn bedoeld voor de kinderen van het Amerikaanse ambassadepersoneel en voor de VN-missie, er meldden zich al gauw meer leerlingen. In 1953 meldde het bestuur zich officieel aan bij het Indonesische ministerie van Buitenlandse Zaken en werd een verzoek ingediend om grond voor de bouw van een nieuw schoolgebouw. Het onderwijs werd in die jaren vooral gegeven door Indonesische leraressen die in het Nederlandse systeem waren opgeleid, ondersteund door enkele Amerikaanse moeders. Ook werd, net als bij de Amerikaanse school in Den Haag, gewerkt met het Calvert-systeem voor afstandsonderwijs. Na verloop van tijd werd het mogelijk om met subsidies van de Amerikaanse overheid en donaties uit het bedrijfsleven, waaronder van Shell en Unilever, ook Amerikaanse leerkrachten aan te trekken.¹⁰¹⁴

Door de onzekere politieke situatie besloot de school zich in 1964 onder bescherming van de Amerikaanse, Australische, Britse en Joegoslavische ambassades te stellen en zich voortaan de Joint Embassy School (JES) te noemen. Na de machtsovername door generaal Soeharto werd het klimaat voor buitenlandse investeerders en voor ontwikkelingsprojecten weer liberaler en groeide de school sterk. Alleen al tussen 1963 en 1970 steeg het aantal leerlingen van 280 naar 485. In 1978 had de school niet minder dan 1550 leerlingen uit 47 verschillende landen. Ook het profiel van de leerlingen veranderde. Hun ouders waren nu ook afkomstig uit het internationale bedrijfsleven en het aandeel Amerikaanse leerlingen daalde van 60% in 1970 naar 20% in 2007.¹⁰¹⁵ De grootste groepen leerlingen kwamen uit Indonesië (15%), Zuid-Korea (15%), India (8%) en Nederland (3%).¹⁰¹⁶ Zijn populariteit had de school er vooral aan te danken dat het de enige internationale opleiding was met een middelbare afdeling. In de jaren tachtig en negentig werden nieuwe vestigingen geopend in Cilandak en Pondok Indah.¹⁰¹⁷

De kleinere buitenlandse en internationale scholen in de stad maakten een vergelijkbare ontwikkeling door als de JIS, zij het met bescheidener aantallen leerlingen.¹⁰¹⁸ [zie figuur 6.2.] Zo werd al in de jaren vijftig de L'école internationale Française opgericht,

¹⁰¹⁴ Jane Beith James en William Woodruff, *Jakarta International School: the first fifty years* (Jakarta 2001) 1-10.

¹⁰¹⁵ Archief Jakarta International School (JIS), school brochure 1978-1979, 2; website JIS met jaarlijkse update van het aantal leerlingen, http://www.jisedu.or.id/data/files/gallery/ContentGallery/JISHigh_School_Profile_201617Web2.pdf.

¹⁰¹⁶ Tot 2000 mochten Indonesische leerlingen alleen met een speciale ontheffing van het ministerie van Onderwijs tot een internationale school worden toegelaten. Het jaar waarin dit werd toegestaan viel niet toevallig samen met de versoepeling van de maatregelen tegen Chinese Indonesiërs: James en Woodruff, *Jakarta International School*, 12-13, 28; Harald Leisch, 'Perception and use of space by ethnic Chinese in Jakarta', in: Freek Colombijn en Aygen Erdentug ed., *Urban Ethnic Encounters: The Spatial Consequences* (London/New York 2002) 99-108, aldaar 101.

¹⁰¹⁷ James en Woodruff, *Jakarta International School*, 17, 45; Arsip Jayakarta, nr. 1848/IMB/86, bouwvergunningen en lease-overeenkomsten uit 1982-1986 voor de JIS-campus in Cilandak, Jl. Torogang Raya en Kebayoran Baru, Jl. Radio Dalam; idem, bouwtekeningen PT International Design Consultants.

¹⁰¹⁸ NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 9391 Indonesië: Nederlandse school in Jakarta, 1969-1974, Brief van de derde secretaris namens de Ambassadeur aan de ministers van Buza en CRM, 1 juni 1970, bijlage I en II (vergelijking NIS, JIS, DIS).

aanvankelijk bedoeld voor de kinderen van werknemers van het Franse bouwbedrijf CITRA. In 1975 volgde officiële erkenning als Franse buitenschool.¹⁰¹⁹ In de jaren zestig kreeg Jakarta ook een Duitse school, bedoeld voor de kinderen van Duitse ontwikkelingswerkers. Eerder hadden zij al een school geopend in Bandung, in 1967 volgde de vestiging in Menteng. Zij kregen elf jaar later officiële erkenning door de Duitse overheid.¹⁰²⁰ De Nederlandse school in Jakarta was eveneens al in 1962 actief, maar kreeg pas vijf jaar later de officiële status van zelfstandige schoolvereniging. De belangrijkste financiers in die jaren waren I afkomstig uit het bedrijfsleven, onder meer Shell en Philips.¹⁰²¹ Dan was er nog een Japanse school, ook al in 1968 opgericht. Dat had ermee te maken dat het aantal ontwikkelings- en investeringsprojecten uit dit land sterk toenam in Indonesië. Veel werkgevers in deze sectoren wierpen zich op als medefinanciers van de school. In de jaren zeventig kreeg zij erkenning van haar thuisoverheid.¹⁰²²

Op termijn sloten veel van deze kleinere buitenlandse scholen zich aan bij overzeese scholennetwerken, om zo te garanderen dat hun leerlingen uiteindelijk in het thuisland weer in het reguliere onderwijs konden instromen. Een internationale school als de JIS was er, ondanks het Amerikaanse curriculum, veel meer op gericht om leerlingen naar uiteenlopende schoolsystemen te laten doorstromen.¹⁰²³ Door haar wortels in het VN-gedachtegoed wilde de leiding bovendien geen onderscheid maken tussen leerlingen op basis van ras, kleur of geloof. Dit leidde soms tot discussie met de 'traditionele' expatouders, wat naar de mening van ouderares en oprichtster Antoinette Stepanek niet viel te vermijden. Volgens een schoolbrochure sloot de JIS zich in 1978 officieel aan bij een Amerikaanse onderwijsorganisatie in de staat Californië, die toezicht moest houden op het onderwijsniveau.¹⁰²⁴ Het vraagstuk van de doelgroep van internationale scholen zou nog herhaaldelijk tot discussie leiden, zowel bij de Indonesische overheid als bij schoolbesturen zelf. Met name wanneer er wachtlijsten ontstonden, kon de JIS zich ineens een stuk minder gastvrij opstellen tegenover niet-

¹⁰¹⁹ Sinds 2009 het Lycée Louis-Charles-Damais genaamd. Na aansluiting bij de AEFÉ werd er op kosten van de Franse overheid een schooldirecteur uitgezonden, net als in Den Haag al in de jaren vijftig gebeurde: website Lycée Français Louis-Charles Damais Jakarta <http://lifdejakarta.org>; https://fr.wikipedia.org/wiki/Lyc%C3%A9e_Louis-Charles-Damais_de_Jakarta

¹⁰²⁰ Website Deutsche Schule Jakarta <https://www.dsjakarta.de/geschichte-der-schule/>.

¹⁰²¹ Frans Bendermacher, Hans Bochove, Sylvia de Jonge-Provoost, Titia Krudop-Berlage, Dirk Pierard, Evelien Wolf-Verhoeven, Hans Wolf ed., *NIS Jakarta. Nederlandse Internationale School 1967-1987* (Jakarta 1987); José van Balen, Jeannette Bijlmer, Wim Buutveld, Dian van Hoof, Sylvia de Jonge, Monique Roggenkamp ed., *Nederlandse internationale school Jakarta 1967-1992* (Jakarta 1992).

¹⁰²² In 2008 had de school 731 leerlingen, 40 Japanse expatriate leerkrachten en 15 lokale Indonesische en internationale leerkrachten. Shimoda wijst op een vergelijkende studie van Japanse expats in Noord-Amerika waaruit bleek dat ouders daar wél gebruik maakten van het lokale onderwijs: Website Jakarta Japanese school: <http://www.jis.or.id/>; Yukimi Shimoda, *Transnational Organizations and Cross-Cultural Workplaces* (e-book Palgrave Macmillan 2017) 93-94.

¹⁰²³ Overigens blijkt uit een PWC enquête onder Engelsprekende expats in Jakarta in 1978, dat de meerderheid van de ouders met kinderen op de JIS de kwaliteit van het onderwijs slechter of gelijk aan die in het thuisland vond: *Expatriate Survey Jakarta Indonesia 1978*, Price Waterhouse & Co. (Jakarta 1978) 16 (22% beter; 52% gelijk; 26% slechter).

¹⁰²⁴ JIS, brochure 1978-1979, 2 ('secondary and elementary school accreditation by the Western Association of Schools and Colleges in Burlingame, California').

Amerikaanse expatkinderen of leerlingen van wie de ouders geen deel uitmaakten van een typisch uitzendcircuit.¹⁰²⁵

Met de groei van de expatgemeenschap na de *olieboom* en de liberalisering van de Indonesische economie vanaf de jaren zeventig bleef het aantal leerlingen van de meeste buitenlandse en internationale scholen sterk stijgen. Hierdoor konden, soms met subsidies van werkgevers of uit het thuisland, ook nieuwe campussen worden geopend in het zuiden van de stad of in de 'new towns', zoals Bintaro. (zie afbeelding 66 en 67) In de daaropvolgende decennia kwamen er meer buitenlandse scholen, waaronder de Britse (1973)¹⁰²⁶, Koreaanse (1975), Singaporese (1995) Australische (1996) en Nieuw-Zeelandse (2002). Een aantal kleinere expatgemeenschappen konden uitsluitend gebruikmaken van een ambassadeschool, zoals de Pakistani en de Russen.¹⁰²⁷ Een andere belangrijke internationale school, die al in 1950 actief werd in de stad, was de Gandhi Memorial International School. Officieel pas in 1978 als internationale school erkend, richtte zij zich vooral op kinderen uit Aziatische migrantengemeenschappen die al enkele generaties in Indonesië woonden. De school was echter ook populair onder VN-personeel uit landen als India, Korea en China. De GMIS is met haar bijna 3.500 leerlingen, naast de JIS, nog altijd één van de grootste internationale scholen in Jakarta.¹⁰²⁸ Onder westerse expats geniet ze echter niet hetzelfde aanzien als de JIS, en, getuige het grote aandeel van Koreanen en Indiërs op die laatste school, ook niet onder alle Aziatische expatgemeenschappen.

Een nieuwe ontwikkeling is de oprichting sinds de late jaren negentig van een groot aantal lokale 'plus' scholen in Jakarta. Deze Indonesische scholen hebben een Engelstalig curriculum, werken gedeeltelijk met expat-leerkrachten en voldoen aan de eisen van internationale diploma-erkenningsinstuties, zoals het IB of de Cambridge International Examinations (CIE). Aanvankelijk waren deze scholen vooral populair onder de lokale elite van etnisch Chinese Indonesiërs, die zich, zeker wanneer zij christen waren, niet altijd thuis voelden binnen het nationalistische Indonesische onderwijs.¹⁰²⁹ Meer recent is met de groei van de

¹⁰²⁵ Overigens gold ook voor de JIS dat ernaar gestreefd werd om in lijn met de VN-beginselen geen onderscheid te maken tussen de leerlingen op basis van ras, kleur of geloof, maar dat dit door de Indonesische wetgeving zo goed als onmogelijk was: James en Woodruff, *Jakarta International School*, 6.

¹⁰²⁶ Deze school werd in 1973 in een samenwerking tussen de Britse ambassade en zakenlui opgericht en werd in 1976 een zelfstandige schoolvereniging: Linda Lim, 'British School Jakarta "A Bridge to the World"', *NOWJakarta* (8 mei 2015) (online artikel) www.nowjakarta.co.id; Yoko N. Sari, 'British school to expend quality education', *The Jakarta Post* (21 januari 1995).

¹⁰²⁷ Overzicht internationale scholen op het webforum voor expats *Living in Indonesia*: <http://www.expats.or.id/orgs/schools.html>.

¹⁰²⁸ De school begon in 1953 op initiatief van de Indiase zakengemeenschap met 90 leerlingen. Dit aantal liep binnen een half jaar op tot 600. In 1978 kreeg de school de status van ambassade school en waren er al 1500 leerlingen: Website GMIS <http://www.gandhijkt.org/>; A. Mani, 'Indians in a Rapidly Transforming Indonesia', in: K. Kesavapany, A. Manu en P. Ramasamy ed., *Rising India and Indian Communities in East Asia* (Singapore 2008) 229-254, aldaar 238-39, 250; K.S. Sandhu en A. Mani, *Indian Communities in Southeast Asia* (Singapore 2006), 117-118.

¹⁰²⁹ De etnisch Chinese Indonesiërs richtten ook in de koloniale periode al eigen particuliere scholen op. Dit had toen te maken met het feit dat zij lange tijd uitgesloten waren geweest van het reguliere Nederlandstalige onderwijs in de kolonie. Op sommige van de Chinese scholen werd ook toen al een Engelstalig curriculum gehanteerd. Zowel tijdens de Japanse bezetting als na de Onafhankelijkheid, kregen de etnische Chinese Indonesiërs herhaaldelijk met maatregelen te maken die het gebruik van het Chinees als onderwijstaal verboden: Ming Govaars, *Dutch Colonial Education: The Chinese Experience in Indonesia, 1900-1942* (Singapore 2005) 26-28, 39-45, 51 71-72, 113; Leo Suryadinata, 'Indonesian

Indonesische middenklasse de vraag naar onderwijs met internationale standaarden ook algemener toegenomen.¹⁰³⁰ De Indonesische overheid bemoeide zich aanvankelijk nauwelijks met de ‘traditionele’ internationale en buitenlandse scholen in de stad, ook omdat Indonesische leerlingen hier per definitie niet waren toegestaan. Dit onderwijs aan buitenlandse kinderen werd als een zaak van het ministerie van Buitenlandse Zaken beschouwd. Maar er is al jaren een verschuiving gaande naar bemoeienis van het ministerie van Onderwijs met het internationale onderwijs in de stad. De ambitie is om het Indonesische onderwijs naar OECD-model te internationaliseren, mét een blijvende rol voor religie en de nationale ideologie binnen het curriculum. Het paradoxale gevolg hiervan is dat juist de traditionele internationale scholen nu met maatregelen ten aanzien van hun curriculum en personeelsbeleid worden geconfronteerd. Zij mogen bijvoorbeeld sinds 2014 niet langer de term ‘internationaal’ gebruiken, omdat dit het onderscheid met de lokale ‘plus’ scholen zou ondermijnen.¹⁰³¹

Voor expatouders die het duurdere ‘traditionele’ internationale onderwijs niet kunnen betalen, bieden deze scholen een interessant alternatief. Lang niet alle ouders kiezen voor de school uit hun thuisland. Het hangt vaak af van de hoogte van de vergoeding door hun werkgever of thuisoverheid hoeveel speelruimte ze hebben. Het schoolgeld tussen de verschillende internationale scholen verschilde sterk. Door de vele uitbreidingen in de naoorlogse periode liep dit bedrag bovendien snel op, zo blijkt uit enquêtes van het consultancybureau Price Waterhouse & Coopers.¹⁰³² Ook profiel van de expatkinderen zelf veranderde. In de *Shell Notes for Guidance* voor Nederlandse expats in Jakarta viel in 1996 te lezen dat ouders zich moesten laten leiden door eerdere en toekomstige onderwijservaringen bij hun keuze tussen – in dit geval – JIS, BIS en NIS.¹⁰³³ De vraag is in hoeverre er met de oprichting van de Nederlandse school in 1967 sprake was van koloniale continuïteit of aansluiting op bredere ontwikkelingen binnen het internationale onderwijslandschap in Jakarta? En waarom stuurden ouders hun kinderen naar de NIS in plaats van naar een van de andere scholen?

Chinese Education: Past and Present’, *Indonesia* 14 (oktober 1972), 49-71, aldaar 51-55; Mély G. Tan, ‘The Social and Cultural Dimensions of the Role of Ethnic Chinese in Indonesian Society’, *Indonesia* (1991) 113-125, aldaar 116 (‘regulations concerning the ethnic Chinese’, juni 1967).

¹⁰³⁰ Paul K. Gellert, ‘Optimism and Education: The New Ideology of Development in Indonesia’, *Journal of Contemporary Asia* 45: 3 (2015) 371-393; Danau Tanu, ‘Becoming “international”: the cultural reproduction of the local elite at an international school in Indonesia’, *Southeast Asia Research* 22: 4 (2014) 579-596; ‘International schools. The new local. English-language schools once aimed at expatriates now cater to domestic elites’, *The Economist* (20 december 2014).

¹⁰³¹ Met uitzondering van de ambassadescholen worden de voormalige internationale scholen nu ‘collaborative education units’ (satuan pendidikan kerjasama) genoemd. Expatriate leerkrachten moeten worden aangemeld bij het ministerie voor Manpower and Transmigration, buitenlandse investeerders mogen geen meerderheidsaandeel in de school bezitten, en er moet nu aandacht voor religie, burgerschap en Indonesische geschiedenis in het curriculum zijn: Sakkhiya, ‘Interrogating identity: the International Standard School in Indonesia’, *Pedagogy, Culture & Society* 19:3 (2011) 345-365, aldaar 348; ‘International schools must comply with new ministerial decree’, *The Jakarta Post* (23 mei 2014); Yenny Sukarta, ‘Three common faces of Indonesian international schools’, *The Jakarta Post* (28 februari 2017).

¹⁰³² *Expatriate Survey Jakarta Indonesia 1978*, Price Waterhouse & Co. (Jakarta 1978) 15-16 (JIS 1973-1978).

¹⁰³³ Archief Expatriate Archive Centre Den Haag (EAC), *Shell Notes for Guidance Indonesia* (1996) 62-68 (chapter 13 schools).

Methode en bronmateriaal

Voor dit hoofdstuk is dankbaar gebruik gemaakt van drie jubileumboeken over de geschiedenis van de NIS en de JIS. Ze werden samengesteld door ouders en oud-docenten en bevatten vooral veel historisch fotomateriaal. Daarnaast werd in de archieven van beide scholen informatie verzameld op basis van de leerlingenadministratie, nieuwsbrieven, brochures en fotoalbums. Door de verhuizingen van NIS in 1972 en 1991 beperkte dit materiaal zich tot de periode na de jaren tachtig. Bij de JIS Door kreeg ik slechts een beperkte tijd toegang tot het schoolarchief.

Verder is gepoogd om in het stadsarchief van Jakarta inzicht te krijgen in eventuele contacten met de Indonesische overheid. Dit leverde naast enkele bouwvergunningen echter weinig op. Over de communicatie tussen de NIS en de Nederlandse overheid bevond zich in het archief van Buitenlandse Zaken daarentegen zeer veel materiaal. Aanvullend zijn interviews gedaan met ouders en oud-docenten die bij de schoolorganisatie betrokken waren. Hoewel uiteraard ook oud-leerlingen een goed beeld van de sfeer op de school hadden kunnen geven, zullen zij mede door hun jonge leeftijd minder zicht hebben gehad op de institutionele geschiedenis van de school. Bovendien had de school voor ouders net zo goed een gemeenschapsfunctie, die juist voor dit onderzoek interessant is.

De Nederlandse Internationale School (NIS) in Jakarta, 1965-1969

De voorloper van de NIS, de Nederlandse Schoolvereniging in Indonesië, werd op 14 juni 1967 in Jakarta opgericht, op initiatief van enkele ouders en het Nederlandse bedrijfsleven. Het ging om een particuliere school, die voorzag in de behoefte aan Nederlandstalig onderwijs voor de kinderen van uitgezonden Nederlandse werknemers in Indonesië. Ook moest die opleiding terugkeer in het onderwijssysteem in Nederland mogelijk maken.¹⁰³⁴ In tegenstelling tot de JIS was deze school niet aan een of meerdere ambassades verbonden, wel werden nauwe contacten onderhouden met de Nederlandse ambassade in Jakarta. Met het oog op de groei van de Nederlandse expatgemeenschap na het herstel van de diplomatieke betrekkingen met Indonesië vanaf 1966, verwachtte het schoolbestuur al snel te moeten uitbreiden. Alvorens hier dieper op in te gaan, wordt eerst de oprichtingsgeschiedenis van de school kort belicht. Waarom zag men zich genoodzaakt een aparte Nederlandse school op te richten en waarom gebeurde dit pas midden jaren zestig?

In de koloniale tijd bestond er een Nederlandstalig onderwijssysteem in Indonesië, dat direct na de soevereiniteitsoverdracht in 1949 was genationaliseerd. Omdat er tot eind jaren vijftig nog wel sprake bleef van Nederlandse inmenging in de economie, en er ook nog een grote groep Indische Nederlanders in afwachting van hun repatriëring in het land verbleef, was er een overbruggingsstelsel opgezet. Met financiële steun van de Nederlandse ministeries van

¹⁰³⁴ Bendermacher e.a. ed., *Nederlandse Internationale School*, 1; NL-HaNA, Ambassade Indonesië 1962-1974, 2.05.188, inv.nr. 600, oprichtingsstukken, artikel 4 ('in overeenstemming met het leerplan van het gewoon Nederlands onderwijs in Nederland').

Onderwijs en CRM, en het Hoge Commissariaat voor Indonesië werd de Stichting Nederlands Onderwijs in Indonesië (SNO) opgericht, die verschillende scholen met Nederlandstalige onderwijs bediende.¹⁰³⁵ Hoewel de Indonesische overheid deze scholen op termijn uiteraard liever zag verdwijnen, bleef de vraag naar dit type onderwijs bestaan. Voor de Nederlandse overheid was het belangrijk dat onderdanen die zouden terugkeren de Nederlandse taal voldoende beheersten. Een nevenmotief was om, door het aanbieden van dit lokale onderwijs, de categorie Indo-Europeanen die op deze manier hun Hollandse taal, cultuur en christelijke geloof konden behouden, te ontmoedigen alsnog voor het Nederlandschap te opteren. Het Nederlandse bedrijfsleven lobbyde eveneens voor het behoud van het SNO-onderwijs, omdat het door hen uitgezonden personeel het zeer nationalistische Indonesische onderwijs geen goed alternatief vond.¹⁰³⁶

Zij drongen intussen wel aan op met maken van een onderscheid tussen hun kinderen en die van Indo-Europeanen. Er was dan ook sprake van een splitsing tussen het concordataats- of A-onderwijs (dat volledig aansloot op het Nederlandse systeem), en het omschakelings- en aanpassingsonderwijs, dat gericht was op een toekomst in Indonesië.¹⁰³⁷ Een dergelijk onderscheid had overigens ook in de koloniale tijd al bestaan.¹⁰³⁸ Hoewel ook veel Indo-Europese zelfstandigen en middenkader hun kinderen naar het eerste type onderwijs wilden sturen, probeerde de Ondernemersbond voor Indonesië dit te dwarsbomen door het verlofrecht van werknemers mee te laten wegen bij het toelatingsbeleid. Deze maatregel werd opgevoerd als een kostenbesparing, maar ook toen al bestond dus het idee dat de onderwijsnoden van Nederlandse expatkinderen – toen nog *totok*-kinderen genoemd – verschilden van die van andere leerlingen. Het voorstel van de Ondernemersbond haalde het uiteindelijk niet, omdat verschillende confessionele schoolverenigingen en het Indo-Europese Verbond hiermee moesten instemmen – en dat niet deden. Overigens kregen de kinderen van werkgevers die aan

¹⁰³⁵ NL-HaNA, Stichting voor Nederlands Onderwijs in Indonesië, 1950-1964, 2.20.30, Geschiedenis van de archiefvormer; NL-HaNA, Ministerie van Koloniën en opvolgers, 1945-1, dossier 1209, nummer 2536, nota betreffende de verzorging van het onderwijs, de onderwerpen van culturele aard en de publiek t.b.v. de Nederlandse gemeenschap in Indonesië, Djakarta, 18 januari 1950, bijlage 1 (online document) <http://resources.huylens.knaw.nl/bwn1880-2000/Nederlands-indonesischeBetrekkingen1950-1963/Document/17951>; NL-HaNA, Ambassade Indonesië 1962-1974, 2.05.188, inv.nr. 593, Stukken betreffende de liquidatie van de Stichting Nederlands Onderwijs, 1963-1968, briefwisseling tussen de chef van de afdeling Internationale en Culturele Betrekkingen van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, Ambassadeur C.D. Barkman, en Ir. G.J. Kruisweg (liquidateur van de SNO).

¹⁰³⁶ Hans Meijer, 'Dweilen met de kraan open. De Stichting Nederlands Onderwijs in Indonesië, 1950-1961', *Leidschrift* 21:2 (2006) 109-135, aldaar 112, 131 (bijlage achtergrond leerlingen concordant en aanpassingsonderwijs 1950-1957); Hans Meijer, *In Indië geworteld. De twintigste eeuw* (Amsterdam 2004) 323-326, 337-339; Leo Lucassen en A.F.J. Köbben, *Het partiële gelijk: controverses over het onderwijs in de eigen taal en cultuur en de rol daarbij van beleid en wetenschap (1951-1991)* (Amsterdam 1992) 22-29, 32-33.

¹⁰³⁷ Meijer, 'Dweilen met de kraan open' (2006) 114-117; idem, *In Indië geworteld. De twintigste eeuw* (Amsterdam 2004) 323-339; Wim Willems, *De uittocht uit Indië, 1945-1995* (Amsterdam 2001) 104-105.

¹⁰³⁸ Begin twintigste eeuw ontstond er al discussie tussen koloniaal bestuurders of het onderwijs in de kolonie gericht moest zijn op het creëren van een bestuurslaag van westers opgeleide inheemse elites, of, dat men de massa zou verheffen door onderwijs in de eigen taal zo breed mogelijk toegankelijk te maken. Uiteindelijk werd er geen echte keuze gemaakt en ontstond een breed spectrum aan scholen naar bevolkingsgroep. Voor de Indische en Chinese Hollandse scholen gold dat deze ook aansluiting boden op het hoger Europees onderwijs en het vervolgonderwijs in de metropool: Ricklefs, *A History of Modern Indonesia*, 199-205; Ulbe Bosma, 'Citizens of Empire: Some Comparative Observations on the Evolution of Creole Nationalism in Colonial Indonesia', *Comparative Studies in Society and History* 46: 4 (2004) 656-681, aldaar 665-66.

de SNO-scholen meebetaalden, onder wie ook de kinderen van Nederlandse diplomaten, al wel voorrang tot dit type onderwijs. Het hoge schoolgeld van de concordatsscholen (het viervoudige van het bedrag in de koloniale tijd) sloot bovendien veel andere groepen uit, zoals zelfstandigen.¹⁰³⁹

Nadat de relaties tussen Nederland en Indonesië eind jaren vijftig opnieuw verslechterden, ging dit overbruggingssysteem op de helling. De Nederlandse overheid zag geen direct belang meer in de financiering van het SNO-onderwijs, want de meeste repatrianten hadden de overtocht naar Nederland inmiddels gemaakt. . Daar kwam bij dat de Indonesische overheid haar wetgeving ten aanzien van het buitenlandse onderwijs steeds strenger begon te handhaven. Zij stonden al niet toe dat de scholen Indonesische leerlingen toelieten, maar ze beperkten ook het importeren van anderstalige publicaties. Verder weigerden ze nog langer de salarissen te betalen van docenten die uit het oude onderwijssysteem waren overgenomen.¹⁰⁴⁰ De SNO had ook zelf steeds meer moeite om nog onderwijzers uit Nederland aan te trekken, een direct gevolg van de sterke anti-Nederlandse stemming in Indonesië. Door de dalende aantallen leerlingen en de verslechterde financiële situatie van de stichting zagen zij zich gedwongen om in korte tijd een groot aantal scholen te sluiten. Terwijl er in 1950 nog 68 scholen waren, verspreid over Indonesië, met zo'n 14.000 leerlingen, waren er in 1958 nog maar 14 scholen met zo'n 900 leerlingen – van wie ruim de helft in Jakarta woonde.¹⁰⁴¹ Met de nationalisaties van het Nederlandse bedrijfsleven in december 1957 kwam deze ontwikkeling in een stroomversnelling terecht. Vier jaar later werd daarom besloten de stichting op te heffen. De Indonesische overheid heeft de meeste schoolgebouwen geconfisqueerd.¹⁰⁴²

Voor de enkele Nederlandse expats die in dienst waren van multinationals zoals Shell of Unilever vormde dit een aanzienlijk probleem. Net als voor degenen die door een speciale vrijstelling van de Indonesische overheid nog in het land mochten verblijven. Ineens waren hun kinderen aangewezen op (dure) privélessen en afstandsonderwijs.¹⁰⁴³ De wortels van de

¹⁰³⁹ Meijer noemt dat er in ondernemerskring ook werd ingezet op assimilatieonderwijs voor Indo-Europeanen. Zij vormden het middenkader in de bedrijven en het was gezien het herenakkoord met de Indonesische overheid, volgens hetwelk 70% van het personeel Indonesisch staatsburger moest zijn, voordelig als de betreffende groep besloot zich permanent in Indonesië te vestigen: Meijer, 'Dweilen met de kraan open', 117-118, 123; Bart Luttikhuis, *Negotiating modernity. Europeaness in late colonial Indonesia, 1910-1942* (dissertatie European University Institute Florence 2014) (over het verlofrecht).

¹⁰⁴⁰ Deze maatregelen golden ook voor de andere buitenlandse scholen in de stad, alsook voor de scholen van de etnisch Chinese Indonesiërs. Reeds onder de Japanse bezetting waren publicaties in het Nederlands en Engels verboden, waardoor ook in de voorgaande periode buitenlands onderwijs praktisch onmogelijk was: Vickers, *A History of Modern Indonesia*, 134-36; Ricklefs, *A History of Modern Indonesia*, 250; Suryadinata, *Indonesian Chinese Education*, 63, 67; Susan Abeyasekere, *Jakarta: A History* (Oxford 1987) 188.

¹⁰⁴¹ Het SNO neemt in 1953 ook de kosten voor de docentensalarissen van het Indonesische ministerie van Onderwijs over: Meijer, 'Dweilen met de kraan open', 120-123; '36 Nederlandse scholen sluiten', *De Tijd* (2 januari 1958) ('Ulo-scholen in Djakarta gesloten. De twee Nederlandse lagere scholen in Kebajoran, de satellietstad van Djakarta, werden begin december nog bezocht door 535 leerlingen. Na de Kerstvakantie zullen niet meer dan 130 leerlingen de enige Nederlandse lagere school, die er dan nog is overgebleven, bezoeken.')

¹⁰⁴² Meijer, 'Dweilen met de kraan open', 127; NL-HaNA, Ned. Onderwijs Indonesië, 2.20.30, Geschiedenis van de archiefvormer; NL-HaNA, Ambassade Indonesië 1962-1974, 2.05.188, inv.nr. 593, Verslag reis naar Medan inzake bezittingen van de Stichting Nederlands Onderwijs, Djakarta 21 augustus 1967.

¹⁰⁴³ Door de afgelegen ligging van veel olie-compounds had Shell hier in Indonesië al veel ervaring mee. Zij hadden bovendien schooltjes die met enige regelmaat door een rondreizende docent werden bezocht: 'Kinderwedstrijden te

Nederlandse school in Jakarta, die in 1967 officieel werd opgericht, lagen bij een kleinschalig privéschooltje in de villawijk Menteng. Daar ontving juffrouw Leiwakabessy al vijf jaar een groepje Nederlandse kinderen van het personeel van Shell, Philips, Unilever, Bata en de Deli-maatschappij. Met het oog op het voorzichtige herstel van de Nederlands-Indonesische betrekkingen hadden deze werkgevers de mogelijkheden onderzocht voor de oprichting van een zelfstandige particuliere school.¹⁰⁴⁴ Op basis van eerdere contacten tussen Shell en de Indonesische overheid over een bedrijfsschooltje op Sumatra, dachten zij dat daar wel enige onderhandelingsruimte voor bestond.¹⁰⁴⁵ Een Shell-directeur schreef in 1965 aan het Indonesische ministerie van Onderwijs dat het Nederlandse expat-personeel moest worden aangemoedigd om haar ervaring en kennis te blijven inzetten voor de verdere ontwikkeling van Indonesië.¹⁰⁴⁶ Daarnaast wees de Nederlandse ambassadeur in Jakarta in datzelfde jaar op het reciprociteitsbeginsel, want in Den Haag was immers een Indonesische school voor de kinderen van ambassadepersoneel opgericht.¹⁰⁴⁷

Toen het aantal Nederlandse leerlingen boven de tien uitkwam en het privéschooltje in Menteng uit zijn voegen barstte, bood Philips-directeur Glazener aan om enkele lokalen op het bedrijfsterrein geschikt te maken voor het onderwijs.¹⁰⁴⁸ [zie figuur 6.1.] Het schooltje is toen officieel aangemeld bij het Indonesische ministerie van Buitenlandse Zaken.¹⁰⁴⁹ Bij de Nederlandse overheid werd hiervan melding gemaakt, maar de minister van Buitenlandse Zaken vond nog niet dat er aanspraak viel te maken op een onderwijssubsidie. Zoals Luns in een telegram aan de ambassade in Jakarta schreef, bestond er simpelweg geen systeem voor overzees onderwijs in Nederland. De jonge onderdanen mochten dan leerplichtig zijn, zij hoefden geen controles van de Nederlandse onderwijsinspectie te verwachten.¹⁰⁵⁰ (zie afbeelding 62) Dat veel andere landen met buitenlandse scholen in de stad inmiddels wel een

Djakarta', *BPM Kroniek* (september 1952); 'Op Tarakan staat een school', *BPM Kroniek* (januari 1955) 11-13 (beschikbaar in de bibliotheek van het KIT); 'Vacantieplan Pladju 1956', *BPM Kroniek* (augustus 1956).

¹⁰⁴⁴ Bendermacher e.a. ed., *Nederlandse Internationale School*, 1.

¹⁰⁴⁵ In de briefwisseling wordt ook genoemd dat er reeds vergunningen zijn verleend voor Europese scholen, maar dat hier 'in feite' alleen in het Engels wordt onderwezen omdat Nederlands onderwijs ten tijde van de West-Irian campagne verboden was: NL-HaNA, Ambassade Indonesië 1962-1974, 2.05.188, inv.nr. 600, brief van ambassadeur Schiff aan de minister van Buitenlandse Zaken (over een brief van de directeur van Shell Indonesia), 24 februari 1965; idem, verzoekschrift van de Nederlandse ambassade in Jakarta aan het Indonesische ministerie van Buitenlandse Zaken, 17 maart 1965 (aangaande de Shell-scholen in Pladju (15 leerlingen) en Prabumulih (5 leerlingen)).

¹⁰⁴⁶ NL-HaNA, Ambassade Indonesië 1962-1974, 2.05.188, inv.nr. 600, brief van E.G. Elliot (Shell) aan het hoofd buitenlands onderwijs van het Indonesische ministerie van Onderwijs, Djakarta 9 februari 1965.

¹⁰⁴⁷ Vanaf 1965 was er opnieuw een Nederlandse ambassadeur in Jakarta, de heer E.L.C. Schiff. Tussen 1963 en 1964 was er geen Nederlandse chef de poste en werden de Nederlandse belangen vertegenwoordigd door de Britse ambassade. Tussen 1963 en 1964 was de heer C.D. Barkman de eerste tijdelijk zaakgelastigde in Indonesië: NL-HaNA, Ambassade Indonesië 1962-1974, 2.05.188, inv.nr. 600, Brief van ambassadeur E.L.C. Schiff aan de minister van Buitenlandse Zaken, 24 februari 1965.

¹⁰⁴⁸ NL-HaNA, Ambassade Indonesië 1962-1974, 2.05.188, inv.nr. 600, Brief van F.C. Glazener (Philips) aan ambassadeur E.L.C. Schiff, Djakarta 25 november 1966; uit contact met de archivaris van de Philips Company Archives is gebleken dat met uitzondering van beleidsmatige stukken er geen archiefmateriaal van de buitenlandse kantoren in Nederland wordt bewaard.

¹⁰⁴⁹ NL-HaNA, Ambassade Indonesië 1962-1974, 2.05.188, inv.nr. 600: Brief van ambassadeur E.L.C. Schiff aan de minister van Buitenlandse Zaken, 24 februari 1965.

¹⁰⁵⁰ Dit gebeurde andersom ook niet ten aanzien van de Indonesische school in Den Haag: NL-HaNA, Ambassade Indonesië 1962-1974, 2.05.188, inv.nr. 600, telexbericht van minister van Buitenlandse Zaken Luns (in samenspraak met het Ministerie van OK&W) aan de post in Djakarta, 15 maart 1965.

dergelijk systeem hadden opgezet, bracht het schoolbestuur al snel onder de aandacht van de Nederlandse overheid.¹⁰⁵¹ Pas na het volledige herstel van de diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en Indonesië - na de Nieuw-Guinea kwestie en de machtsovername door generaal Soeharto - volgde in juni 1967 de oprichting van een zelfstandige Nederlandse Schoolvereniging Indonesië. Het nieuwe onderkomen op het Philipsterrein aan de Djalan Proklamasi was al in januari van dat jaar ingewijd.

De Nederlandse kindertjes van juffrouw Leiwakabessy

In de eerste vijf jaar van zijn bestaan groeide de Nederlandse school van één klasje in een privéwoning uit tot meerdere klaslokalen op het Philipsterrein. In 1969 werd een woonhuis met paviljoen gehuurd in de elitewijk Kebayoran, want het aantal leerlingen was gegroeid naar 25, en verdubbelde zelfs in het jaar van de nieuwe behuizing. Juffrouw Leiwakabessy kreeg al snel ondersteuning van twee andere Nederlandssprekende Indonesische docentes, met wie zij de leerlingen – ze zaten met verschillende leerjaren door elkaar – les gaf met zeer beperkte leermiddelen. Naar analogie van de Calvert-methode op de Amerikaanse school maakte ze gebruik van het IVIO-onderwijs. Een individuele lesmethode die ook in het verleden al werd gebruikt voor kinderen die op afgelegen olie compounds of missieposten woonden.¹⁰⁵² Niettemin wilde het bestuur op termijn onderwijs kunnen aanbieden op een peil dat voldeed aan alle moderne eisen en aansloot op het onderwijs zoals in Nederland werd gegeven.¹⁰⁵³

Dat vroeg om de nodige investeringen in de accommodatie, de organisatie, de leerkrachten en het onderwijs. Terwijl het op het Philipsterrein aan een fatsoenlijke speelgelegenheid voor de kinderen ontbrak, klaagde men in het woonhuis in Kebayoran over de hitte. Door het ontbreken van airconditioning nam de concentratie van de leerlingen in de middaguren sterk af!¹⁰⁵⁴ Toch bewaren de leerlingen warme herinneringen aan de kleinschaligheid van de school en de nabijheid van de Indonesische samenleving, zoals blijkt uit hun uitspraken in de jubileumboeken en op het web forum *schoolbank.nl* over hun Indonesische leraressen en de tropische omgeving rond de school. De klassenfoto's uit die tijd bevestigen dit

¹⁰⁵¹ NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 9391, Brief van de derde secretaris namens de Ambassadeur aan de Ministers van Buza en CRM, 1 juni 1970, bijlage I en II (vergelijking NIS, JIS, DIS).

¹⁰⁵² Het IVIO werd in 1936 in een samenwerking tussen het bedrijfsleven en de Nederlandse overheid opgericht. In de naoorlogse periode speelde dit instituut ook een rol in het onderwijs aan Nederlandse emigranten en bij de opvang van Molukkers in Nederland. Vandaag de dag is het IVIO nog altijd betrokken bij de lespakketten van Wereldschool, voor expatkinderen op afgelegen locaties: NL-HaNA, Ministerie van Koloniën en opvolgers, 1945-1, dossier 1209, nummer 2536, nota betreffende de verzorging van het onderwijs, de onderwerpen van culturele aard en de publistiek t.b.v. de Nederlandse gemeenschap in Indonesië, Djakarta, 18 januari 1950, bijlage 1 (online document) <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/Nederlands-indonesischeBetrekkingen1950-1963/Document/17951>; Els van Wageningen, 'Beste oom IVIO. Nederlands onderwijs in het buitenland', *Algemeen Handelsblad* (5 maart 1969) 7; <http://www.ivio.nl/stichting-ivio/> ; <http://www.wereldschool.nl/wat-doet-de-wereldschool/>.

¹⁰⁵³ NL-HaNA, Ambassade Indonesië 1962-1974, 2.05.188, inv.nr. 600, Brief van de Nederlandse Schoolvereniging aan de Ambassadeur, 24 juli 1968.

¹⁰⁵⁴ Van Balen e.a. ed., *Nederlandse internationale school Jakarta 1967-1992*, 8.

beeld.¹⁰⁵⁵ Voor materiële steun kon men trouwens op andere internationale scholen en op de werkgevers rekenen. Zo stelde de JIS in 1970 het terrein van de American Embassy Recreational Club beschikbaar voor een sporttoernooi van de Nederlandse school.¹⁰⁵⁶ Het privézwembad van de Bata-directeur werd gebruikt voor het schoolzwemmen, en de KLM en Fokker vlogen kosteloos (en stiekem) schoolboeken uit Nederland over.¹⁰⁵⁷

In die jaren richtte de school zich nog nadrukkelijk op expatkinderen die op termijn zouden terugkeren in het Nederlandse onderwijs. Van de 80 leerlingen aan het einde van het schooljaar 1969-1970 was driekwart van de ouders werkzaam in het bedrijfsleven.¹⁰⁵⁸ Het ging vaak om bestuursleden van bedrijven als Hagemeyer & Co's Handelsmij., N.V. Philips, B.I.P.M. (Shell), Unilever Indonesia, Organon, Hoogovens, K.L.M., en de A.B.N. bank.¹⁰⁵⁹ De Nederlandse ambassadeur Scheltema kreeg in 1969 het verzoek als beschermheer van de school op te treden, wat overigens niet betekende dat ook de kinderen van het ambassadepersoneel de school bezochten. Uit de aankoop van school-certificaten door het ministerie van Buitenlandse Zaken blijkt, dat er ongeveer net zoveel kinderen van werknemers naar de JIS als naar de NIS gingen.¹⁰⁶⁰ Er waren ook diplomaten die ervoor kozen hun kinderen niet mee te brengen naar Indonesië, zoals Scheltema's voorganger Emile Schiff, die in 1964 aan *De Telegraaf* vertelde dat zijn 16-jarige dochter haar schoolcarrière zou voortzetten aan de Amerikaanse school in Den Haag. De overgang naar de Nederlandse school, die op dat moment bovendien nog geen middelbare afdeling had, zorgde simpelweg voor teveel taalproblemen.¹⁰⁶¹

De interesse die de resterende Indische en Indo-Europese gemeenschap in Jakarta in de school toonde, baarde het bestuur intussen grote zorgen. Philips-directeur Glazener schreef in 1966 aan de ambassadeur niet te weten wat hij moest doen met verzoeken van 'kinderen van in Indonesië gevestigde ouders, doch bezitters van Nederlandse paspoorten.'¹⁰⁶² Hij wilde in geen geval de Indonesische regels breken en zag geen meerwaarde van een dergelijke mix van

¹⁰⁵⁵ Zie de Philipsschool Indonesië, Nederlandse school Indonesië en Nis Jakarta op de website www.schoolbank.nl; Bendermacher e.a. ed., *Nederlandse Internationale School*, 10-11.

¹⁰⁵⁶ 'JES will host tot he Dutch school', *JES Newsletter* 4 (18 februari 1970) 2.

¹⁰⁵⁷ Van Balen e.a. ed., *Nederlandse internationale school Jakarta 1967-1992*, 8.

¹⁰⁵⁸ NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 29247 uitzending van deskundigen, Brief van president F.J. Philips, N.V. Philips Eindhoven aan drs. B.J. Udink, Minister zonder Portefeuille, Ministerie van Buitenlandse Zaken, 18 juni 1970.

¹⁰⁵⁹ NL-HaNA, Ambassade Indonesië 1962-1974, 2.05.188, inv.nr. 600, overzicht bijdragen financiën bedrijfsleven, 28 maart 1969.

¹⁰⁶⁰ Ook uit namen in de alumni boeken van de JIS blijkt dat er enkele Nederlandse kinderen op de school zaten: JIS, steekproef jaarboeken 1969-1972; NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 9391 Brief van de derde secretaris namens de Ambassadeur aan de ministers van Buza en CRM, 1 juni 1970, bijlage I en II (vergelijking NIS, JIS, DIS); NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 29278 uitzending van een leerkracht ten behoeve van de Nederlandse school te Jakarta, 1970-1974, aanschaf aandeelcertificaten 1974-1975 (Nederlandse, Joint Embassy en Franse school) (g.d. rond september 1974).

¹⁰⁶¹ Hetzelfde gold overigens voor zijn voorganger, de zaakgelastigde Barkman: 'Onze man in Djakarta Haagse diplomaat Schiff: begin van een nieuw avontuur', *De Telegraaf* (31 oktober 1964); C.D. Barkman, *Bestemming Jakarta. Het herstel der Nederlands-Indonesische betrekkingen* (Amsterdam 1993) 45.

¹⁰⁶² De laatste verzoeken van spijtoptanten (mensen die alsnog voor een Nederlands paspoort en repatriëring wilden opteren) waren in 1964 al in behandeling genomen: NL-HaNA, Ambassade Indonesië 1962-1974, 2.05.188, inv.nr. 600, Brief van F.C. Glazener (Philips) aan ambassadeur E.L.C. Schiff, Djakarta 25 november 1966; Barkman, *Bestemming Jakarta*, 71-76.

leerlingen voor de Nederlandse expatkinderen.¹⁰⁶³ In een emotionele brief over het gewenste Nederlandse onderwijs voor haar kinderen schreef een ouder in 1967 dat zij zeker niet als enige de Nederlandse school als een aantrekkelijk alternatief beschouwde na het verdwijnen van het SNO-onderwijs: 'Er zitten hier nog genoeg Indische Nederlanders, hoor.'¹⁰⁶⁴ Het schoolbestuur besloot deze gevoelige kwestie te omzeilen door alleen kinderen toe te laten die 'van een Nederlandse school komen en/of uiteindelijk naar Nederland zullen terugkeren.' Het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken steunde dat besluit.¹⁰⁶⁵

Ook voor de Nederlandse expatkinderen zelf vond men de situatie niet makkelijk. Door de geringe omvang van de gemeenschap en de anti-Nederlandse stemming zouden zij in een sociaal isolement verkeren: 'Terwijl zij bovendien, gezien de grote mate van onveiligheid, altijd gekluisterd zijn aan huis en b.v. nooit buiten op straat kunnen spelen.'¹⁰⁶⁶ Het voorstel was om een soort penvriendschap met een Nederlandse school tot stand te brengen, zodat de leerlingen wisten dat zij 'om het zo te zeggen, niet vergeten zijn door de Nederlandse kindertjes.'¹⁰⁶⁷ Of die scholenband er daadwerkelijk is gekomen, viel niet te achterhalen. De belangrijke gemeenschapsfunctie van de school in deze jaren begon wel een rol te spelen bij de verzoeken om Nederlandse overheidssubsidie. In de nieuwbouwplannen uit 1970 werd bijvoorbeeld voorzien in een *pendopo*, een overdekte open ruimte om voorstellingen en bijeenkomsten te kunnen houden voor de Nederlandse gemeenschap.¹⁰⁶⁸

In die tijd werkte er uitsluitend lokaal onderwijspersoneel op de Nederlandse school, maar het ging niet om een willekeurige selectie van Nederlandssprekende Indonesiërs. Shell was verantwoordelijk voor het selectieproces en vond in juffrouw Leiwakabessy een Ambonese docente die in het Nederlandse schoolsysteem was opgeleid én ervaring had met het SNO- en het IVIO-onderwijs. Zij kreeg op termijn juffrouw Thio Ken Biau en juffrouw Pattinama aan haar zijde, met een vergelijkbare onderwijsachtergrond en werkervaring. Zij zullen gezien hun etnische achtergrond hoogstwaarschijnlijk alle drie christen zijn geweest.¹⁰⁶⁹ Deze leerkrachten uit de voormalige koloniale middenlaag betekenden aanvankelijk een redding voor de school, maar na verloop van tijd begonnen de aanhoudende groei van het aantal leerlingen en de mogelijkheid om up-to-date te blijven met de Nederlandse onderwijsvernieuwingen het bestuur

¹⁰⁶³ Idem.

¹⁰⁶⁴ NL-HaNA, Ambassade Indonesië 1962-1974, 2.05.188, inv.nr. 600, Brief van mevr. M.G.D. aan de ambassadeur, Djakarta 24 augustus 1967 (de brievenlijst vermeldt 'liever persoonlijk antwoord en blijf ik onbekend'); idem, Afschrift brief ambassadeur aan M.G.D., Djakarta 30 augustus 1967.

¹⁰⁶⁵ NL-HaNA, Ambassade Indonesië 1962-1974, 2.05.188, inv.nr. 600, Brief van F.C. Glazener (Philips) aan ambassadeur E.L.C. Schiff, Djakarta 25 november 1966.

¹⁰⁶⁶ Er wordt een hervormde school 'met modern en degelijk onderwijs' in Alphen aan den Rijn bereid gevonden om mee te doen, maar het is onduidelijk of het initiatief van de grond komt. NL-HaNA, Ambassade Indonesië 1962-1974, 2.05.188, inv.nr. 600, Brief van F.C. Glazener (Philips) aan de heer Hartman (school Alphen a/d Rijn), Djakarta 25 november 1966.

¹⁰⁶⁷ Idem, 2.

¹⁰⁶⁸ Van Balen e.a. ed., *Nederlandse internationale school Jakarta 1967-1992*, 7; 'D'Amateurs presenteert "Snippers" Café Chantant', *De Paraplu* (mei 1978) 4 (beschikbaar in de bibliotheek van het KITLV).

¹⁰⁶⁹ NL-HaNA, Ambassade Indonesië 1962-1974, 2.05.188, inv.nr. 600, Brief van S. van Lunteren en F.C. Glazener aan de ouders en belangstellenden, 1 januari 1967; Brief van F.C. Glazener (Philips) aan de heer Hartman (school Alphen a/d Rijn), Djakarta 25 november 1966 (beschrijving school); Bosma, 'Citizens of Empire', 658-62, 681.

zorgen te baren. Net als op veel andere internationale scholen in Jakarta klonk de roep om expat-leerkrachten.

De aansluiting op het Nederlandse onderwijs

Toen het schoolbestuur eind jaren zestig besloot om een Nederlandse directeur aan te trekken, kostte dat de nodige centen. Op de andere internationale scholen in Jakarta kon men hiervoor een beroep doen op subsidies en reisbeurzen van de thuisoverheid. Zo werkten er op de JIS in 1970 maar liefst 20 expat-leerkrachten tegenover 7 lokale. Op de Duitse school lagen de verhoudingen precies andersom, met 3 expat-leerkrachten tegenover 12 lokale.¹⁰⁷⁰ Het schoolbestuur in Jakarta wist, na de pogingen van de Hollandse school in Singapore midden jaren zestig om een Nederlandse overheidssubsidie te krijgen voor het aantrekken van expat-leerkrachten, dat het zijn verwachtingen moest bijstellen.¹⁰⁷¹ Het ministerie van Buitenlandse Zaken had de diplomatieke missie in dat land te klein gevonden om de oprichting van een zelfstandige ambassadeschool te kunnen verantwoorden. Het ministerie van Financiën vreesde bovendien voor precedentwerking van andere posten, zoals Teheran, Caracas én Jakarta.¹⁰⁷² Het was daarom onvermijdelijk dat de rekening voor het inhuren van expat-personeel, via een verhoging van het schoolgeld, bij de ouders en hun werkgevers terecht kwam.

In Jakarta brachten de in het schoolbestuur vertegenwoordigde bedrijven in 1968 zelf grote bedragen bijeen om het nieuwe schoolgebouw in Kebayoran te huren en een Nederlands docentenechtpaar te laten overkomen. Met name Philips (12.000 gulden), Shell, KLM, ABN (elk 10.000 gulden), en Unilever (8.000 gulden) deden grote investeringen. Het Shell-hoofdkantoor in Den Haag bood daarnaast ondersteuning aan bij de werving van kandidaten voor de

¹⁰⁷⁰ Deze scholen hadden op dat moment al wel een hoger aantal leerlingen dan de NIS. In 1968 had de JES 316 leerlingen en de Duitse school 35 leerlingen, in 1969 ging het om respectievelijk 363 en 80 leerlingen: James en Woodruff, *Jakarta International School*, 2, 5, 15; website geschiedenis Duitse school Jakarta <https://www.dsiakarta.de/geschichte-der-schule/>; NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 9391, Brief van de derde secretaris namens de Ambassadeur aan de Ministers van Buza en CRM, 1 juni 1970, bijlage I en II (vergelijking NIS, JIS, DIS).

¹⁰⁷¹ Deze school werd al in 1920 opgericht en had lange tijd 'lokaal' Nederlandstalig personeel aangetrokken uit Indonesië. Na de ontwikkelingen van 1957 droogde dit reservoir echter langzaam op. Ook de sterke daling van het leerlingenaantal van 223 naar 150 tussen 1958 en 1966 speelde een rol bij de geldzorgen van het schoolbestuur in Singapore. In haar subsidieverzoek wees het schoolbestuur tevens op eerdere subsidies die door de Nederlandse overheid aan de internationale scholen in Bergen (Noord-Holland), Brussel, Fontainebleau en Den Haag waren verstrekt: NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 9392 Singapore: subsidiëring Nederlandse lagere school, 1965-1974, Brief van de Nederlandse Lagere School in Singapore aan de Minister van Buitenlandse Zaken, 7 september 1965, 2-3; in 2015 was de Hollandse School in Singapore de grootste school met volledig Nederlandstalig onderwijs buiten Nederland, met 507 leerlingen: 'Grenzeloos groeien. De staat van het Nederlands onderwijs in het buitenland', *Stichting Nederlands Onderwijs in het Buitenland (NOB)* (28 mei 2015) 4, 12.

¹⁰⁷² Volgens het ministerie van Financiën waren alleen uitzonderingen gemaakt voor de VN-school in New York en het Nederlandse onderwijs in Indonesië tijdens de soevereiniteitsoverdracht. Het aantal leerlingen op de genoemde andere posten werd slechts op enkele tientallen geschat en was daarmee een te verwaarlozen aantal op het totaal van 1200 kinderen van uitgezonden medewerkers: NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 29247, Memorandum van verschillende afdelingen die zich binnen BZ met ZOA bezighouden, 4 en 10 maart 1969; NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 9391, kopie Handelingen Eerste Kamer (EK), Eindverslag van de vaste Commissies voor Buitenlandse Zaken en voor Ontwikkelingssamenwerking, begroting 1970, nr. 126a, 12, punt 5 ('Slechts in uitzonderingsgevallen is het aantal Nederlandse gezinnen zodanig in een bepaald ontwikkelingsland geconcentreerd dat de oprichting van een Nederlandse school een verantwoorde oplossing lijkt.').

directeursfunctie.¹⁰⁷³ De keuze viel op het echtpaar Kools; hij zou de leiding over de school voeren en lesgeven aan de zesde klas, zijn echtgenote verzorgde de gymnastieklessen.¹⁰⁷⁴ Het echtpaar kreeg een woning bij de school aan de Djalan Sriwidjaja II en extra's als een ijskast, airconditioning en een eigen auto. Het Nederlandse bedrijfsleven betaalde voor deze luxevoorzieningen, en de ambassade zorgde voor dienstvisum, zodat het echtpaar aanspraak kon maken op belastingvrijstellingen.¹⁰⁷⁵ Het Nederlandse ministerie van Onderwijs besloot een jaar later alsnog een kleine bijdrage van 250 gulden te doen voor de restauratie van de klaslokalen in Kebayoran. Het benadrukte dat het hier om een eenmalige subsidie ging, omdat men toch niet achter wilde blijven na de grote giften uit het bedrijfsleven.¹⁰⁷⁶ [zie figuur 6.7.]

Door de aanhoudende groei van het aantal leerlingen en de toename van het aantal ouders zonder eerdere ervaring in het buitenland klonk de roep om aansluiting van de school op het Nederlandse onderwijssysteem steeds luider. Ook op de andere buitenlandse scholen in de stad vonden de ouders dat het onderwijs vaak niet kon tippen aan dat in het thuisland, maar op de Nederlandse school werden specifiek twijfels geuit over de capaciteiten van het lokale onderwijspersoneel.¹⁰⁷⁷ Zo waren er klachten gekomen over het gebrek aan discipline en leiding op de school.¹⁰⁷⁸ De aanstelling van een Nederlandse directeur moest dit probleem ondervangen, maar toch vreesde men dat de lokale leraressen als representanten van een generatie van voor de oorlog de recente ontwikkelingen in Europa niet of nauwelijks had kunnen volgen, dus niet op de hoogte waren van de laatste onderwijstrends.¹⁰⁷⁹ Vandaar het voorstel om hen alle drie op studiereis naar Nederland te sturen, waar ze hun 'verbondenheid met de school' konden versterken en wellicht de bedenkingen van ouders zonder tropenervaring

¹⁰⁷³ In het bijzonder de naam van de heer A.W. Soedjak, oud-onderwijsinspecteur in Indonesië, komt hierbij naar voren. Hij was ook verantwoordelijk voor het talenpracticum voor uit te zenden Shell-employés en hun echtgenotes. Zijn methodes vonden navolging bij het lesinstituut Nyenrode: NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 29247, Brief van president F.J. Philips, N.V. Philips Eindhoven aan de drs. B.J. Udink, Minister zonder Portefeuille, Ministerie van Buitenlandse Zaken, 18 juni 1970 ('voor keuze en uitzending werd bemiddeling verleend door BIPM'); 'Talenpracticum van Koninklijke/Shell. Snel bruikbare talenkennis voor uit te zenden employe's', *De Tijd* (6 juni 1962); 'Techniek baant onderwijs nieuwe wegen. Maleis in vier weken in uniek talen-practicum', *Nieuwe Leidsche Courant* (6 juni 1962).

¹⁰⁷⁴ Van Balen e.a. ed., *Nederlandse internationale school Jakarta 1967-1992*, 9.

¹⁰⁷⁵ Ook nu hielp het dat aan de directeur van de Indonesische school in Den Haag vergelijkbare voorrechten waren verleend. Voor het lokale Indonesische personeel van de NIS golden dergelijke voordeeltjes overigens niet. Hoewel ook zij bij de ambassade op de payroll stonden, vreesde men ervoor dat er met terugwerkende kracht een belastingaanslag van de Indonesische overheid voor hun salarissen zou volgen: NL-HaNA, Ambassade Indonesië 1962-1974, 2.05.188, inv.nr. 600, Brief van de Nederlandse Schoolvereniging te Djakarta aan de Ambassadeur, 4 februari 1969; NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 9391, Vertrouwelijke brief bestuur aan bedrijfsleven 6 februari 1969; Brief van H. Scheltema ambassadeur aan Minister van Buza, 19 februari 1969 (onderwerp Nederlandse school te Djakarta, uitzending Nederlandse leerkracht à 15.000 gulden).

¹⁰⁷⁶ NL-HaNA, Ambassade Indonesië 1962-1974, 2.05.188, inv.nr. 600 Brief van mej. Dorr namens de minister van Buza aan de minister van OKW (verwijzend naar een telefoongesprek van 15 december 1966), 11 mei 1967; idem, Brief van de minister van OKW aan de minister van Buza, Den Haag 3 november 1967; idem, Brief van de Nederlandse Schoolvereniging aan de Ambassadeur, Djakarta 24 juli 1968; idem, Brief van de Nederlandse Schoolvereniging aan de Ambassadeur, Djakarta 4 februari 1969.

¹⁰⁷⁷ *Expatriate Survey Jakarta Indonesia 1978*, Price Waterhouse & Co. (Jakarta 1978) (JIS); Idem (1983) (JIS, BIS, DISJ, NIS); idem (1995).

¹⁰⁷⁸ De aanleiding hiervoor was een televisie-uitzending over de school. De klachten waren onder meer afkomstig van een ouder en een medewerker van de Shell-onderwijsafdeling: NL-HaNA, Ambassade Indonesië 1962-1974, 2.05.188, inv.nr. 600, Memorandum aan verschillende van de ambassade-afdelingen, Djakarta 12 januari 1968.

¹⁰⁷⁹ Bosma, 'Citizens of empire', 665.

wegnemen. In de praktijk bleek het echter moeilijk om een moment te vinden waarop de drie vrouwen in Jakarta gemist konden worden. Een bezoek aan een Nederlandse school tijdens de schoolvakanties leek echter zinloos.¹⁰⁸⁰

Uiteindelijk zouden er begin jaren zeventig nog drie expat-docenten volgen; juffrouw Paap, juffrouw Overbeek en juffrouw Koning. Zij kregen voor de opvang van de kleuterklas tevens ondersteuning van een oudercomité. Het echtpaar Kools is tot 1974 in Indonesië gebleven en werd opgevolgd door een ander docentenechtpaar.¹⁰⁸¹ Toen de lerares van het eerste uur, juffrouw Leiwakabessy, drie jaar later met pensioen ging, werd zij benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau.¹⁰⁸²

Gelijke monniken, gelijke kappen?

Omdat Nederlandse overheidssubsidies voor de financiering van de school of het expat-personeel uitbleven, ontstond er een discussie over de hoogte van de vergoeding van het schoolgeld door de verschillende werkgevers. [zie figuur 6.3.] In 1970 bedroeg het schoolgeld voor de NIS 120\$ per leerling per jaar, aangevuld met een maandelijkse ouderbijdrage van 4000 Rp en een inkoopsum van fl. 2000,- per leerling voor de gehele duur van het verblijf.¹⁰⁸³ Dit bedrag was relatief laag vergeleken met de JIS, waar ouders, afhankelijk van het leerjaar, een schoolgeld van tussen de 350-800\$ per kind per jaar betaalden. Ook moesten zij een ‘capital levy certificate’ kopen om een plekje voor het kind op de school te verzekeren. Door de nieuwbouw van de JIS in Cilindak liep dit bedrag begin jaren zeventig al snel op van 2500\$ naar 3000\$ per leerling.¹⁰⁸⁴ Op de Duitse school gold een veel lager schoolgeld van tussen de 40-60 DM per maand per leerling. Dit kwam omgerekend neer op een vergelijkbaar jaarlijks schoolgeld als op

¹⁰⁸⁰ In de brief suggereerde de medewerker van het ministerie van Buitenlandse Zaken dat hier ook een ‘raciaal aspect’ meespeelde. Volgens hem zouden sommige ouders er in Indonesië sneller toe komen om een leerkracht ter verantwoording te roepen dan men ‘in Nederland met een Nederlandse onderwijzer zou durven’: NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 29247, Brief van de Directie Culturele Samenwerking en Voorlichting Buitenland aan het Genootschap Nederland-Indonesië, Den Haag 17 juni 1969 (voorafgegaan door eenzelfde verzoek aan de Koningin, Den Haag 15 februari 1969).

¹⁰⁸¹ NL-HaNA, Ambassade Indonesië 1962-1974, 2.05.188, inv.nr. 600, brief van het schoolbestuur aan de leden van de Nederlandse Schoolvereniging in Indonesië, Jakarta 9 oktober 1974 (jaarlijkse Algemene Ledenvergadering).

¹⁰⁸² Van Balen e.a. ed., *Nederlandse internationale school Jakarta 1967-1992*, 8, 11.

¹⁰⁸³ Op de Hollandse school in Singapore ligt het schoolgeld dan door de hoge kosten voor het expat-personeel al op 925\$ per kind per jaar (gelijk aan fl. 1.000,-) en verwacht men nog een verhoging van 20%: NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 9391, Indonesië: Nederlandse school in Jakarta, 1969-1974, Brief van de derde secretaris namens de Ambassadeur aan de ministers van Buza en CRM, 1 juni 1970, bijlage I en II (vergelijking NIS, JIS, DIS); (historische waarde DM t.a.v. dollar) <http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/projects/currency.htm>; (historische waarde gulden t.a.v. dollar en euro) <http://www.iisg.nl/hpw/calculate.php>; NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 9392, Brief van ambassadeur Pekelharing aan de minister van Buza, Singapore 2 maart 1970, 5.

¹⁰⁸⁴ Dit bedrag werd nog meermaals verhoogd. Zo steeg het schoolgeld van de JIS tussen 1974-1983 (voor de hoogste leerjaren) van 1320\$ naar 5000\$ dollar per kind. De capital levy was in 1983 ook opnieuw verhoogd naar 6500\$ per kind: JIS, brochure 1978-1979, 20; idem, brochure 1986-87; *Expatriate Survey Jakarta Indonesia 1978*, Price Waterhouse & Co. (Jakarta 1978) 15-17; idem, (1983), 22.

de NIS, maar de ouders hoefden daar, dankzij subsidies van de thuisoverheid, geen aanvullend bedrag te betalen.¹⁰⁸⁵

De NIS was belangrijk voor het Nederlandse bedrijfsleven in Indonesië, dus betaalden de meeste werkgevers zonder morren het bedrag van 2000 gulden per leerling. Toen er in 1968 bij de huur van het nieuwe gebouw in Kebayoran nog extra investeringen werden gevraagd, rees wel de vraag of internationale bedrijven met leerlingen die niet hadden bijgedragen aan de oprichting van de school niet een hoger schoolgeld moesten betalen. Maar de voorgestelde verhoging van 50% werd op de lange baan geschoven.¹⁰⁸⁶ Er waren andersom immers ook Nederlandse bedrijven met kinderen op de JIS, en die profiteerden van de Amerikaanse overheidssubsidies voor die school.¹⁰⁸⁷ Over het geheel genomen leken de onderwijskosten voor ouders uit het bedrijfsleven niet echt een struikelblok te vormen. Nog in 1978 bleek uit een PWC-enquête dat werkgevers zowel het schoolgeld als de inkoopsum voor de meeste westerse expats in Jakarta *volledig* vergoedden.¹⁰⁸⁸

Een deel van de ouders met kinderen op de NIS werkte voor de Nederlandse overheid, en in hun geval speelden andere overwegingen mee. Toen in 1969 de Nederlandse ontwikkelingsrelatie met Indonesië werd versterkt en er een nieuwe groep technische deskundigen en onderzoekers overkwam, moest het ministerie van Buitenlandse Zaken ook voor hen een regeling bedenken voor het schoolgeld.¹⁰⁸⁹ Het dilemma was of zij eenzelfde vergoeding moesten krijgen als de ambtenaren van de Buitenlandse Dienst (BD), maar ook of deze vergoeding even hoog moest zijn als wanneer de kinderen van de medewerkers de NIS of de duurdere JIS bezochten. Het ging om belastinggeld en de keuzes voor de te vergoeden kosten zorgden voor een precedentwerking bij andere posten, met als gevolg dat de kwestie tot ver in de jaren zeventig voortsleepte. Het streven van de nieuwe Dienst Technische Hulp (DTH) om zoveel mogelijk het principe te hanteren van ‘gelijke monniken, gelijke kappen’ als het om

¹⁰⁸⁵ Het is echter moeilijk om een goede vergelijking tussen de kosten voor ouders en werkgevers te maken, omdat de scholen enerzijds werkgevers (incl. de ambassade) voor plekken op de school lieten betalen (om het bestaan van de school op de lange termijn te garanderen) en anderzijds een jaarlijkse ouderbijdrage vroegen, soms aangevuld met een maandelijks bedrag voor lesmateriaal of excursies. Het laatste bedrag wordt vaak in Indonesische rupiah vermeld, de overige bedragen in Amerikaanse dollars, Duitse marken of Nederlandse guldens [zie figuur 6.8.]: NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 9391, Indonesië: Nederlandse school in Jakarta, 1969-1974, Brief van de derde secretaris namens de Ambassadeur aan de ministers van Buza en CRM, 1 juni 1970, bijlage I en II.

¹⁰⁸⁶ Het schoolbestuur stemde met de maatregel in, maar wilde eerst de pogingen om Nederlandse overheidssubsidie te krijgen afwachten: NL-HaNA, Ambassade Indonesië 1962-1974, 2.05.188, inv.nr. 600, Notulen buitengewone ledenvergadering Nederlandse schoolvereniging, Djakarta 18 maart 1969 (locatie Indonesian Petroleum Club te Jakarta).

¹⁰⁸⁷ Op basis van een steekproef uit de leerlingenadministratie van de JES in de periode 1969-1972 blijkt bijvoorbeeld dat er zeker 18 Nederlandse leerlingen op deze school zaten. Omdat het aantal Nederlandse leerlingen in deze steekproef boven het aantal door de Nederlandse ambassade aangekochte certificaten uitkomst, gaat het hier zonder twijfel ook om kinderen met ouders in het internationale of Nederlandse bedrijfsleven, of zelfstandigen: JIS, *JES Newsletters* 1969-1972 (eigen steekproef adresgegevens leerlingen en ouders: 357 unieke records).

¹⁰⁸⁸ *Expatriate Survey Jakarta Indonesia 1978*, Price Waterhouse & Co. (Jakarta 1978) 16.

¹⁰⁸⁹ Percentueel gezien daalde het aandeel kinderen met ouders in overheidsdienst op de NIS tussen 1970-1974 van 25% naar 18%. Het absolute aantal leerlingen steeg echter van 20 naar 36: Van Anne van Mourik, ‘“Trying to fulfil our destiny”. Ambassadeur Emile Schiff en de Nederlands-Indonesische betrekkingen tussen 1963 en 1968’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 129:3 (2016) 373-392; Esther Helena Arens, ‘Multilateral Institution-Building and National Interest: Dutch Development Policy in the 1960s’, *Contemporary European History* 12: 4 (2003) 457-472; P.A.M. Malcontent, *Op kruistocht in de Derde Wereld: de reacties van de Nederlandse regering op ernstige en stelselmatige schendingen van fundamentele mensenrechten in ontwikkelingslanden, 1973-1981* (Hilversum 1998) 74-81.

vergoedingen voor schoolgeld van haar werknemers ging, bleek in de praktijk niet echt makkelijk te verwezenlijken.¹⁰⁹⁰

Een complicerende factor was dat er ook expats in dienst van particuliere hulporganisaties meewerkten in Nederlandse ontwikkelingsprojecten. De DTH-ambtenaren en de minister van Ontwikkelingssamenwerking mochten het erover eens zijn dat hun werkgever de eerstverantwoordelijke was voor de schoolkosten, de vraag rees wel of de Nederlandse overheid niet een breder belang had bij de instandhouding van een Nederlandse school in Jakarta? Een vervelende concurrentiesfeer tussen de verschillende werknemers vermeed men liever.¹⁰⁹¹ Door de verdere professionalisering van dit werkveld kregen zowel de DTH als particuliere hulporganisaties steeds vaker te maken met ontwikkelingswerkers die al de nodige werkervaring in Nederland hadden opgedaan. Zij eisten een goed salaris en aantrekkelijke uitzendvoorwaarden bij hun vertrek naar het buitenland.¹⁰⁹² Daar tegenin gaan zou volgens een afdelingshoofd in 1970 funest zijn voor de projecten, die door de aanwezigheid van deze mensen ontzag en respect afdwongen in het ontvangende land.¹⁰⁹³

De discussie over de schoolgeldvergoeding kreeg ook een internationale dimensie. De Nederlandse overheid wilde graag met andere landen meedoen op het terrein van de ontwikkelingssamenwerking en overwoog de uitzendvoorwaarden te modelleren naar de regels voor de staf van de Verenigde Naties. Volgens een oplettende ambtenaar zou dit er in het geval van de Nederlandse ontwikkelingswerkers echter op neerkomen dat hun vergoeding verminderde.¹⁰⁹⁴ Het ministerie betaalde op dat moment 75% van het schoolgeld, met een maximum van 700 dollar per kind.¹⁰⁹⁵ Het ideaal was om de keuzevrijheid van ouders over het type onderwijs voor hun kinderen te behouden. In de context van ontwikkelingslanden een

¹⁰⁹⁰ NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 29278, memorandum van het hoofd Personeelsdienst (DTH) aan de chef DTH, Den Haag 1 maart 1971.

¹⁰⁹¹ In de stukken werd tevens geconcludeerd dat er van de (wettelijke verplichte) Indonesische counterpart wat dit betreft niets verwacht kon worden. Zij hadden niet de fondsen om een woning of andere voorzieningen te voorzien. Wat dit betreft werd het gastland-criterium hier dus wel losgelaten: Handelingen Tweede Kamer (TK), Behandeling brief Hoofdpunten beleid ontwikkelingshulp, 22 juni 1967 (vragen kamerlid Mommersteeg K.V.P.) 542-544; NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 9391, kopie Handelingen Eerste Kamer (EK), Eindverslag van de vaste Commissies voor Buitenlandse Zaken en voor Ontwikkelingssamenwerking, begroting 1970, nr. 126a, 12, punt 5.

¹⁰⁹² F.H. Peters, 'Van de nood een deugd. Technische hulp na de dekolonisatie', in: J.A. Nekkens en P.A.M. Malcontent ed., *De geschiedenis van vijftig jaar Nederlandse ontwikkelingssamenwerking, 1949-1999* (Den Haag 1999) 83-114, aldaar 93-94, 100-101; Inge Brinkman, *Bricks, Mortar and Capacity Building: A Socio-cultural History of SNV Netherlands Development Organisation* (Leiden/Boston 2010) 25, 165-66.

¹⁰⁹³ Het ging hier volgens de DTH-chef om 'oude rotten in het vak' tussen de 45-55 jaar en dokters en ingenieurs met 15-20 jaar praktijkervaring die in Nederland door het bedrijfsleven of de universiteit moeten worden uitgeleend en daar ca 50.000-55.000 gulden verdienen. De discussie over de vergoeding van de kosten voor levensonderhoud ging ook over huisvesting en medische voorzieningen: NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 29247, Brief van ir. Voorwald, projectleider Pusat Grafika aan de Directie Technische Hulp (DTH) van het ministerie van Buza, Djakarta 11 december 1970.

¹⁰⁹⁴ De UN Staff Rules schreven voor dat de werkelijk gemaakte onderwijskosten (het schoolgeld exclusief certificaten) tot een maximum van 525\$ per kind per jaar vergoed mocht worden. Deze en andere internationale regelingen hielden uiteraard nog steeds een zekere ongelijkheid in stand, omdat Nederlandse werknemers in verhouding met hun collega's van elders ter wereld al relatief goede sociale voorzieningen en arbeidsvoorwaarden hadden: NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 29247, (antwoord) brief van sous-chef DTH aan ir. Voorwald, Den Haag 12 januari 1971.

¹⁰⁹⁵ NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 29278, Brief van de sous-chef DTH namens het ministerie van Buza aan de ambassadeur in Jakarta, 6 juni 1972.

belangrijk voornemen, omdat het lokale onderwijs daar niet altijd viel te vertrouwen én het aanbod van internationale scholen sterk verschilde.¹⁰⁹⁶ Binnen het diplomatieke circuit was een individuele regeling al langer de gewoonte. Zo gold voor het BD-personeel dat zij *naast* de werkelijk gemaakte kosten, zoals schoolgeld en boeken, een bedrag van 3% van het basisinkomen per kind per jaar vergoed kregen. Afhankelijk van de senioriteit van de betreffende ambtenaar pakte dit verschillend uit, dus konden zij om financiële redenen de voorkeur geven aan een goedkopere Nederlandse school.¹⁰⁹⁷

De schoolgeldregeling voor het BD-personeel mocht iets voordeliger uitvallen dan voor het DTH-personeel, in beide gevallen gold dat er door de verschillende hoogte van het schoolgeld voor de NIS en de JIS toch al ongelijkheid bestond tussen de werknemers. Zeker wanneer de vergoeding zoals bij de DTH-werknemers op een percentage van het schoolgeld was gebaseerd, leidde dit bij de keuze voor de JIS tot veel hogere eigen kosten. Toen die school in 1971 vanwege de nieuwbouw in Cilandak ook nog eens de prijs van de certificaten verhoogde, vreesden de ouders van het DTH-personeel zelf voor deze extra kosten te moeten opdraaien.¹⁰⁹⁸ Afgaande op de aankoop van certificaten door het ministerie van Buitenlandse Zaken zaten er in dat jaar 16 kinderen van BD- en DTH-werknemers op de Nederlandse school en 12 op de JIS. Zes jaar later waren dit er respectievelijk 36 en 14. Ook op de Franse en Duitse scholen in Jakarta (met respectievelijk 5 en 2 Nederlandse kinderen in 1974), en de internationale scholen van Bogor, Bandung, Medan en Surabaya zaten kinderen van werknemers. Dit had ongetwijfeld te maken met het onderwijsaanbod op eerdere posten.¹⁰⁹⁹

In 1971 besloten enkele werknemers van DTH een aanvullende vergoeding te vragen om hun kinderen naar de JIS te kunnen sturen. Zij kregen toen te horen dat dit er helaas niet voor iedereen in zat. In één geval ging het om een ouder met jonge kinderen die, volgens “de Van-Schelle-discipline” (een oud-hoofd BD), nog prima konden overstappen op het Nederlandse onderwijs. De werknemer werd er zelfs van verdacht bepaalde statusaspecten te hebben laten meespelen in de keuze voor de JIS, dus niet de continuïteit van de schoolcarrière van het kind! Voor kinderen in de middelbare schoolleeftijd zou wel een uitzondering worden gemaakt, omdat er voor hen in Jakarta geen alternatief bestond.¹¹⁰⁰ Het belang van de continuïteit in de

¹⁰⁹⁶ NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 9391, kopie Handelingen EK, Eindverslag van de vaste Commissies voor Buitenlandse Zaken en voor Ontwikkelingssamenwerking, begroting 1970, nr. 126a, 12, punt 5.

¹⁰⁹⁷ NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 9391, memorandum van de chef ACO aan S via ASAZ, Den Haag, 10 maart 1969; idem, inv.nr. 29278 Brief van de minister van OS aan de ambassadeur in Jakarta, 14 november 1973.

¹⁰⁹⁸ Gezien de gegroeide belangstelling voor de JES – men verwachtte een groei van 655 naar 900 leerlingen – kon wie dit niet betaalde zonder problemen geweigerd worden voor het volgende schooljaar. In 1975 zou alsnog een vastgesteld bedrag van maximaal 3600,- gulden per jaar voor alle DTH-posten worden ingevoerd: NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 29278, Brief van de penningmeester van de JES, Paul K. Kapper aan ouders van de leerlingen van de JES, december 1970.

¹⁰⁹⁹ NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 29278 aanschaf aandeelcertificaten 1974-1975 (Nederlandse, Joint Embassy en Franse school) (g.d. rond september 1974); Gesloten archief ministerie van Buza, 1976-1977, dossier 34084 4e 1/5 M. (geanonimiseerd); idem, 1975-1984, dossier 912.11 Indonesië/Nederlandse school te Jakarta, nota 27 februari 1975.

¹¹⁰⁰ De werknemers met kinderen op de JIS werden wel geadviseerd aanvullend aanspraak te maken op het beurzensysteem: NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 29278, Memorandum

schoolcarrière van expatkinderen zou pas vanaf de jaren tachtig wetenschappelijke legitimiteit krijgen, met het vele onderzoek naar *third culture kids* (TCKs), dus kinderen die door het werk van hun ouders in verschillende landen opgroeien. Al voor die tijd wilden de ouders van de DTH en BD niet teveel gesol met de opvoeding van hun kinderen. Door de vele verhuizingen hadden zij al genoeg te verduren en er viel van hen niet te verwachten dat zij, vanwege de kosten, telkens van schoolsysteem wisselden!¹¹⁰¹

Het is de vraag hoe deze discussie over de individuele regelingen voor schoolgeld de kansen op een overheids subsidie voor de Nederlandse school in Jakarta heeft beïnvloed. Al in 1967 had minister Udink van Ontwikkelingssamenwerking geschreven dat er regelingen moesten komen voor de groeiende groep Nederlandse ontwikkelingswerkers in het buitenland. Tegelijkertijd vond hij dat zij de realiteit onder ogen moesten zien van minder sociale voorzieningen als zij actief wilden zijn in ontwikkelingslanden.¹¹⁰² Dit argument was absoluut niet besteed aan de expatgemeenschap in Jakarta, zoals snel duidelijk zou worden. Niemand betwistte dat met de instandhouding van de school een economisch belang was gemoeid. Maar de groei van het aantal kinderen van ontwikkelingswerkers leidde ertoe dat men ook het politieke belang van de school begon te bepleiten.

‘Dit hebben ze voor de rest van hun leven meegekapt’: individuele schoolkeuze

In dit hoofdstuk ligt de nadruk op de NIS, maar er waren uiteraard ook Nederlandse ouders die voor de JIS kozen of op een andere manier voorzagen in het onderwijs voor hun kinderen. Zeker als het om jongeren in de middelbare schoolleeftijd ging, was de keuze tussen de JIS of eerder terugkeren naar Nederland snel gemaakt. Het was dan meestal de werkgever die voor de hogere kosten opdraaide.¹¹⁰³ Vanaf 1971 was er wel enige tijd een brugklas aan de NIS verbonden, maar dit initiatief was een kort leven beschoren. Het aantal leerlingen bleek simpelweg te klein.¹¹⁰⁴ Behalve de leeftijd van de kinderen speelden ook het salaris van de ouders en een eventuele vergoeding door de werkgever mee bij de schoolkeuze. Het garanderen van enige continuïteit in de schoolcarrières van de kinderen kon voor ouders echter ook een reden zijn om zelf grote financiële offers te doen. Bovendien was het particuliere internationale onderwijs niet zaligmakend, zoals één vader vertelde die in de jaren tachtig voor het Nederlandse bedrijfsleven

Schoolkosten etc. te Djakarta, van het hoofd BE aan de chef DTH, Den Haag 26 februari 1971; idem, Brief van het Team Shipping Kerdjasama Teknik Indonesia/Nederland (TGKT) aan het Ministerie van Buza, Jakarta 17 februari 1971; Gesloten archief ministerie van Buza, 1976-1977, dossier 34084 4e 1/5 M. (geanonimiseerd), brief van een ambtenaar van het Ministerie van Buza aan een medewerker van de ambassade in Jakarta, Den Haag 4 maart 1975; idem, Posttelegram van de Ambassadeur aan de Ministerie van OS, Jakarta 24 mei 1976; JIS, schoolbrochure 1978/79 ‘capital levy’, ‘scholarship and bursaries’, 19-20.

¹¹⁰¹ Gesloten archief ministerie van Buza, 1976-1977, dossier 34084 4e 1/5 M. (geanonimiseerd), brief van de Ambassadeur aan een medewerker van DTH/Buza, Jakarta 18 februari 1975.

¹¹⁰² De buitenlandtoelage voor het uitgezonden militair personeel stond in dezelfde periode ter discussie en daar werd tevens naar internationale NAVO-normen verwezen: TK, Behandeling brief Hoofdpunten beleid ontwikkelingshulp, 22 juni 1967, 566 (antwoord minister Udink).

¹¹⁰³ In het geval van voltijd overzees onderwijs vergoedde Shell voor kinderen tot 18 jaar een tweemaalretourticket om de ouders te bezoeken: EAC, *Shell Notes for Guidance. Shell Companies in Indonesia* (Den Haag 1996) 68.

¹¹⁰⁴ Het Groene Boekje tipte tevens naar welke internaten studerende kinderen konden worden gestuurd: *Het Groene Boekje* (1977) 38-39.

in Jakarta zat. Kinderen met leerproblemen kregen niet altijd ondersteuning en hij besloot om die reden zelfs eerder terug te keren naar Nederland.¹¹⁰⁵ In het handboek voor Nederlanders in Jakarta, het Groene Boekje, en de Shell Notes for Guidance werd hier ook al voor gewaarschuwd.¹¹⁰⁶

Voor veel ouders betekende uitzending naar Jakarta echter juist dat zij hun kinderen een onderwijservaring konden bieden die in Nederland ondenkbaar of onbetaalbaar zou zijn geweest. Een Nederlandse olieman die in de jaren tachtig met zijn gezin in Jakarta woonde, vertelde dat zijn zoon op eerdere posten alleen Engelstalig onderwijs had kunnen volgen en daarom nu, op kosten van zijn werkgever, naar de JIS ging: ‘Hij had daar zijn eigen leven. Zat in het voetbalteam en had veel Amerikaanse, Canadese en Koreaanse kennissen. Ja, eigenlijk was zijn wereld internationaler dan die van mij.’¹¹⁰⁷ Zelf voetbalde de man met het Nederlandse expatmannenteam gewoon op het sportveld van de NIS. Een ander ouderpaar, dat eind jaren zeventig voor een hulpproject in Jakarta zat, vertelde dat voor hen met de keuze voor de JIS een cultureel ideaal verwezenlijkt werd: ‘Wij kenden mensen die hun kinderen thuis lesgaven, met van die Nederlandse boekjes. Wij vonden het leuker als de kinderen naar school gingen, dan hadden ze direct vriendjes. [Het Engels] hebben ze ook voor de rest van hun leven meegepikt, dus dat is prachtig.’¹¹⁰⁸ Dat er in de naoorlogse periode een internationaal systeem voor erkenning van diploma’s ontstond, maakte deze keuze mede mogelijk. Ook uit interviews met expatouders uit andere herkomstlanden blijkt dat zij behalve aan de status van de school sterk hechtten aan het kosmopolitische karakter van de JIS.¹¹⁰⁹

De NIS vervulde een vergelijkbare socialiserende functie voor kinderen die in het buitenland waren geboren of op zeer jonge leeftijd verhuisden. Het schoolleven betekende voor hen vaak de eerste kennismaking met de Nederlandse taal en cultuur buiten het leven thuis. Het Sinterklaasfeest, Kerst en de Kinderboekenweek kregen volop aandacht in het onderwijs en ook het Nederlandse school-tv weekjournaal werd (aanvankelijk met enige vertraging) gevolgd.¹¹¹⁰ Zoals een Nederlandse vader uit het bedrijfsleven zei: ‘Hun jeugd is anders, maar bijzonder! Ze zijn hier veel meer op elkaar aangewezen...komen vaak bij elkaar spelen na school.’¹¹¹¹ Ouders met jonge kinderen stonden zelf vaak nog aan het begin van hun internationale carrière, dus de school had ook voor hen een sterke sociale functie. Met name de (tijdelijk niet werkende) moeders waren zeer betrokken bij het organiseren van speelgroepen, het chauffeurssysteem en de buitenschoolse activiteiten. Ook voor de werkende vaders gold dat het gezinsleven tijdens een buitenlanduitzending veel centraler stond. Met enige regelmaat spraken zij in het weekend met

¹¹⁰⁵ Interview met M.S., Jakarta 1986-1991, 2011-2012 (21 mei 2012).

¹¹⁰⁶ *Het Groene Boekje* (1977) 38; *Shell Notes for Guidance* (1996) 63.

¹¹⁰⁷ Interview met R.T., Jakarta 1986-1994, 1998, 2012 (2 mei 2012).

¹¹⁰⁸ Interview met H.V., Jakarta 1968, 1972, 1974, 1985-1986 (22 mei 2014).

¹¹⁰⁹ Interview met P.C., Jakarta 1993-2012 (27 september 2013); Tam Notosusanto, ‘Students appreciate their time at international schools’, *The Jakarta Post* (9 mei 1999); Chai Kim Wah, ‘The growing breed of S’pore expats’, *Straits Times* (2 juli 1989); S. Tsering Bhall, ‘Disruption can effect child’s behavior and academic grades’, *Straits Times* (27 oktober 1995).

¹¹¹⁰ Archief NIS, Schoolblad *Buitennissigheden* (1987-1996).

¹¹¹¹ Interview met M.R., 2006-2012 (23 mei 2012).

andere NIS-gezinnen af op de ISCI, organiseerden samen tuinfeestjes of huurden een vakantiehuis ergens buiten de stad.¹¹¹² De groei van de groep zelfstandigen en gemengd gehuwden met kinderen op de school heeft niet tot een afname van het belang van de Nederlandse taal en cultuur geleid. Juist zij voorzien na een lang verblijf in Jakarta vaak geen verdere internationale carrière, maar een verhuizing naar Nederland als de kinderen in de middelbare schoolleeftijd komen.¹¹¹³

De verbreding van het lokale aanbod van internationaal onderwijs en de steeds meer diverse leerlingpopulatie op de verschillende scholen, heeft er wel toe geleid dat de onderlinge verschillen tussen scholen afnemen. Zo vermeldde een brochure voor de JIS in 1978 met trots dat de leerlingen van hun school maar liefst uit 47 verschillende landen afkomstig waren, een aantal dat in de jaren daarop nog verder steeg.¹¹¹⁴ Ook de NIS kreeg volgens een rapport van de Nederlandse Onderwijsinspectie vanaf 2006 een steeds grotere groep niet-Nederlandstalige leerlingen.¹¹¹⁵ Een belangrijk verschil tussen deze scholen en het lokale plus-onderwijs is dat expatkinderen daar vaak een minderheid vormen te midden van de groep Indonesische repats en rijke Indonesische kinderen zonder ervaring in het buitenland. Hoewel deze scholen een grote diversiteit aan nationaliteiten in hun leerlingpopulatie vertegenwoordigd zien, is het doorgaans vooral de samenstelling van het lesgevend personeel dat expat-ouders ertoe beweegt hun kinderen naar deze goedkopere internationale plus-scholen te sturen. Zoals een gepensioneerde Nederlandse man vertelde, ging zijn kind uit een tweede huwelijk naar de prestigieuze lokale plus-school Tiara Bangsa, waar ongeveer 70% van de leerlingen Indonesisch was: ‘Daar betaal je maar 1/3 van het schoolgeld van andere internationale scholen [...] maar meer dan de helft van de leraren is expatriate [...] je kan er het IB volgen, er zijn drie voetbalvelden en twee olympische zwembaden.’ Andersom pleitte hij als lid van het Nederlandse schoolbestuur wel voor het behoud van Nederlandse cultuuruitingen, zoals het Sinterklaasfeest en een eindmusical, ondanks het groeiende belang van de Engelstalige stroom.¹¹¹⁶

De optie om de kinderen naar een gewone Indonesische school te sturen, ten slotte, lijkt zelden door expatouders te zijn overwogen. Behalve de taalbarrière heeft dat te maken met zorgen over het niveau van dit onderwijs. De scholen worden ook niet genoemd in de handboeken voor expats. Wel kozen sommige ouders ervoor om thuisonderwijs te geven, bijvoorbeeld omdat zij – in het geval van ontwikkelingswerkers en missionarissen – voor hun werk ver buiten de stad woonden of – in het geval van vrijwilligers en onderzoekers – een kleiner budget hadden.¹¹¹⁷ Met

¹¹¹² Interview met W.W. (Jakarta 1956-1958, 1976-1977) (17 september 2012); Interview met R.W. (Jakarta 1983-1997, 2002-2013) (17 november 2013); Interview met M.L. (Jakarta 2000-2012) (4 mei 2012); Interview met M.R., 2006-2012 (23 mei 2012).

¹¹¹³ A. Valetón, ‘Nederlandse schoolenclave in het zuiden van Jakarta’, *De Telegraaf* (28 juni 1997); Transcriptie A.V., zelfstandig ondernemer Jakarta 1992-heden (21 mei 2013).

¹¹¹⁴ Archief JIS, school brochure (1978) 2; idem (1983-84; 1986-87; 1996).

¹¹¹⁵ *Rapport Periodiek Kwaliteitsonderzoek NIS Jakarta 2011*, Inspectie van het Onderwijs, 17 oktober 2011, 13.

¹¹¹⁶ Interview met R.W. (Jakarta 1983-1997, 2002-2013) (17 november 2013).

¹¹¹⁷ Zie voor andere voorbeelden: John Bresnan, *At Home Abroad. A Memoir of the Ford Foundation in Indonesia, 1953-1973* (Jakarta 2006) 20; Interview met K.B., Java, West-Sumatra en Ambon 1974-1975, 1985-1986 (29 maart 2013); Interview met N.S.N., Jakarta 1981-1983 (woonde eerder al elders op Java) (23 maart 2012); Interview met H.V., Jakarta 1968, 1972, 1974, 1985-1986 (woonde enige tijd in Bandung) (22 mei 2014); NIS, ‘Nieuwe leerling stelt zich voor’, *Buitennissigheden* (12 februari 1988) (eerder Indonesische school Sumatra en Kalimantan).

name begin jaren vijftig en zestig waren er weinig andere onderwijsmogelijkheden. Een Nederlandse vrouw die in de jaren zestig op een theologische schoolcampus in Bogor (60 km ten zuiden van Jakarta) opgroeide, vertelde dat zij destijds alleen de mogelijkheid hadden om IVIO-thuisonderwijs te volgen. Doordat er grote armoede heerste in Indonesië werden hun Nederlandse lesboekjes soms zelfs uit de post gestolen. Toen zij de middelbare schoolleeftijd bereikte, vertrok zij naar een familielid in Nederland.¹¹¹⁸ Een ander voorbeeld is de latere Amerikaanse president Barack Obama, wiens moeder begin jaren zestig voor het Amerikaans-Indonesische Vriendschapsinstituut in Jakarta werkte. Zij was hertrouwd met een Indonesische man en stuurde de kleine Barack naar een lokale christelijke school (met Brits curriculum). Zoals hij in zijn memoires schrijft, hadden zij het niet breed – zij het veel beter dan de gemiddelde Indonesiër – en woonden ze in een bescheiden huis in de kampong. Barack zou uiteindelijk bij zijn grootouders in Amerika gaan wonen en daar vervolgonderwijs volgen.¹¹¹⁹

Of ouders de goede schoolkeuze gemaakt hadden, bleek vaak pas bij terugkeer. Een vader die in het kader van de ontwikkelingshulp op een Indonesische universiteit les gaf, constateerde dat zijn kinderen bij terugkeer moeite kregen met zijn beroepsmatige obsessie voor Indonesië. Zij zagen liever wat minder exotische kunstobjecten aan de muur, voor het geval hun nieuwe schoolvrienden langskwamen: ‘Maar dat is hun verhaal. [...] Mijn kinderen hebben niet hetzelfde nomadische bloed als ik.’¹¹²⁰ In de verhalen van de ouders valt op dat veel van hen ook voor hun kinderen een internationale carrière ambieerden, maar dat dit niet altijd bleek aan te sluiten op de wensen van de kinderen zelf op oudere leeftijd. Zoals uit een interview met een Nederlandse oud-leerlinge van de JIS in Het Parool naar voren komt, lag het probleem niet zozeer bij de school waar zij naartoe ging, maar bij het herhaaldelijke afscheid nemen van vriendjes en vriendinnetjes: ‘Ik stap wel gemakkelijk op iemand af, maar houd het gevoel dat mensen opeens weg te kunnen gaan. Dat gaat nooit over.’ Uiteindelijk deed het meisje twee jaar langer over het behalen van haar diploma. Bij terugkomst in Nederland kwam zij wel onder gelijkgezinden terecht, namelijk op het Rijnlands Lyceum in Oegstgeest, dat zich speciaal op expatkinderen richt.¹¹²¹

Een noodkreet van de ‘Nederlandse culturele minderheid in den vreemde’, 1970-2015

In augustus 1971 deed *De Telegraaf* verslag van de triomftocht die Koningin Juliana en haar Benno door Indonesië maakten. Zowel in Bandung als Jakarta liepen de Indonesiërs volgens de

¹¹¹⁸ Pas met de oprichting van de NIS in 1967 leerde zij tijdens familie uitstapjes naar Jakarta ook Nederlandse kinderen kennen wiens ouders in het bedrijfsleven werkten: ‘Daar zagen wij voor het eerst Heineken in blikjes!’: Interview met M.G., Indonesië 1952-1968, jaren tachtig veldwerk (21 december 2011).

¹¹¹⁹ Ook hij beschrijft dat het leven in Indonesië aanvankelijk weinig op dat in Amerika leek en dat hij erg blij was met de voedselpakketten die zijn grootouders opstuurden: Barack Obama, *Dreams from my father: a story of race and inheritance* (New York 1995), 47; Janny Scott, *A singular woman. The untold story of Barack Obama's mother* (New York 2011).

¹¹²⁰ Interview met N.S.N., Jakarta 1981-1983 (23 maart 2012).

¹¹²¹ Het ging hier om een artikel naar aanleiding van een onderzoek van de Stichting NOB dat tijdens een symposium in Nederland werd gepresenteerd: ‘Relaties vaak een probleem na verblijf in buitenland’, *Het Parool* (3 oktober 1992).

verslaggever in groten getale uit om het koningspaar te aanschouwen. Een van de laatste haltes op het programma bestond uit een bezoek aan de Nederlandse school in Jakarta, waar 120 zogenoemde Nederlandertjes onderwijs volgden. Het stuk ging vergezeld van een foto van de vorstin in het klaslokaal in Kebayoran, met naast zich een hoogblonde leerling en een van de Nederlandse juffen, met wie zij zich getuige het bijschrift lange tijd onderhield. Waar de twee vrouwen het over hadden, vermeldde de verslaggever niet. Dat de lerares wellicht de zorgen van het schoolbestuur over de te klein wordende accommodatie en de lopende subsidieaanvraag bij de Nederlandse overheid ter sprake bracht, is niet geheel ondenkbaar.¹¹²² Prins Bernhard was daar tijdens zijn bezoek aan de school eerder dat jaar ook al op geweest.¹¹²³ (zie afbeelding 63) De school mocht uitgebreid zijn met extra lokalen, de groei van het aantal leerlingen viel niet bij te benen. Het schoolbestuur wilde een duurzame oplossing en had, in samenwerking met het bedrijfsleven en de ambassade, een subsidieverzoek ingediend voor een nieuw gebouw.¹¹²⁴

Voor het ministerie van Buitenlandse Zaken kwam dit nieuwe verzoek niet als een verrassing. Met de uitzending van steeds meer technische deskundigen in het kader van de ontwikkelingshulp aan Indonesië waren zij zelf verantwoordelijk voor de groei van het aantal leerlingen.¹¹²⁵ De ministeries van CRM en O&W dienden zich dit keer ook over de aanvraag uit te spreken. De school was immers niet langer alleen een aangelegenheid van de Nederlandse diplomatieke- en zakengemeenschap in Jakarta, het algemene Nederlands belang was in het geding.¹¹²⁶ Zeker na de machtswisseling van 1965 bestond de verwachting dat Nederland behalve door technische hulpverlening, ook door economische samenwerking en kredietverstrekking weer een rol in Indonesië kon gaan spelen.¹¹²⁷ Dit werd onderstreept door een brievenactie van de *captains of industry*, die de problemen van de school bij verschillende Nederlandse Kamerleden onder de aandacht brachten. De Nederlandse overheid zou internationaal gezien een slecht figuur slaan als zij het nu liet afweten. Andere internationale en buitenlandse scholen in Jakarta hadden namelijk al wel aanzienlijke bedragen ontvangen van hun thuisoverheden.¹¹²⁸

¹¹²² Er werd die dag tevens een bezoek gebracht aan het Erasmushuis, het instituut voor zwakzinnige kinderen Soember Asih, en 's avonds werd een receptie gehouden in de tuin van de Nederlandse Ambassadeur. Bij aankomst in Indonesië was de koningin op het vliegveld Kemajoran ook al door de leerlingen van de NIS welkom geheten: H.F. van Loon en Frank de Jong, 'Triomftocht van vorstin', *De Telegraaf* (30 augustus 1971) 3.

¹¹²³ NL-HaNA, Ambassade Indonesië 1962-1974, 2.05.188, inv.nr. 600, Memorandum van ambassadeur Schiff aan de chef DCV, Jakarta 22 juni 1970.

¹¹²⁴ Het subsidieverzoek werd in 1969 voor het eerst ter sprake gebracht in de correspondentie met het ministerie van Buitenlandse Zaken. In de zomer van 1970 volgde het officiële verzoek en de brievenactie van de *captains of industry*: NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 9391, Brief van de derde secretaris namens de Ambassadeur aan de Ministers van Buza en CRM, 1 juni 1970, bijlage I, 3, punt 8.

¹¹²⁵ Peters, 'Van de nood een deugd', 108-109, 113; Van Mourik, "'Trying to fulfil our destiny'", 375.

¹¹²⁶ NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 29247 uitzending van deskundigen, Brief van president F.J. Philips, N.V. Philips Eindhoven aan drs. B.J. Udink, Minister zonder Portefeuille, Ministerie van Buitenlandse Zaken, 18 juni 1970 ('niet alleen in het belang van de in Indonesië gevestigde Nederlandse bedrijven, doch tevens een algemeen Nederlands belang is').

¹¹²⁷ Peters, 'Van de nood een deugd', 100; Van Mourik, "'Trying to fulfil our destiny'", 375-377, 387.

¹¹²⁸ Het gaat hier om een brief van een Nederlands bedrijf in laboratorium- en geodetische instrumenten. Dezelfde tekst werd gebruikt in de brieven van andere werkgevers, waaronder Shell, aan het ministerie van Buza: NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 9391, Brief van Ahrend Groep NV aan Minister van Buitenlandse Zaken, 6 juli 1970.

De voornaamste aanleiding voor de subsidieaanvraag was de snelle groei van het aantal leerlingen. Alleen al in het schooljaar 1970-1971 was er sprake van een toename van 80 naar 94 leerlingen. Voor het nieuwe schooljaar werd een groei van 100 naar 150 leerlingen verwacht, wat achteraf een terechte inschatting bleek. Drie jaar later had de school al 188 leerlingen. Hun ouders werkten begin jaren zeventig nog altijd vooral in het Nederlandse bedrijfsleven, hoewel hun carrières vaker een internationale vlucht begonnen te nemen. Uit de biografieën van oud-leerlingen op de alumniwebsite schoolbank.nl blijkt dat zij vaak maar 2 tot 3 jaar op de NIS zaten. Ervoor of erna bezochten zij scholen in Singapore, Parijs, Curaçao of stroomden door naar het middelbare onderwijs op de JIS.¹¹²⁹ Er waren in 1970 ook al 7 kinderen van wie de ouders voor een buitenlands bedrijf werkten. Verder groeide het aandeel kinderen van wie de ouders in het kader van de ontwikkelingshulp door de Nederlandse overheid (14), een kerkelijke (4) of een particuliere organisatie (10), zoals ingenieursbureau NEDECO, werden uitgezonden naar Indonesië. Slechts van 5 leerlingen werkten de ouders voor de Nederlandse ambassade.¹¹³⁰ [zie figuur 6.1. en 6.3.]

Afgezien van het praktische probleem van het gebrek aan ruimte, leidde de steeds meer divers wordende populatie leerlingen tot verschillende onderwijsbehoeften. Het schoolbestuur verwachtte dat zij steeds meer van het lesgevend personeel zouden vragen, en anticepeerde op de hogere kosten voor het aantrekken van meer ervaren expat-personeel. Het *lokale* onderwijspersoneel bereikte binnen afzienbare tijd de pensioengerechtigde leeftijd, dus ook voor hen was vervanging nodig.¹¹³¹ Ook hield men er rekening mee dat de gemeenschapsfunctie van de school aan belang won, door de komst van een nieuwe generatie expatgezinnen. Verschillende werkgevers uit het bedrijfsleven hadden bedragen van enkele duizenden gulden gedoneerd om de verhuizing naar Kebayoran mogelijk te maken, dus het werd tijd voor de Nederlandse overheid om actie te ondernemen. Alleen al de kosten voor de nieuwbouw schatte het bestuur op 650.000 gulden, een bedrag dat het zelf onmogelijk kon opbrengen.

Een algemeen Nederlands belang

Het schoolbestuur kwam, in samenwerking met de ambassadeur in Jakarta, met een voorstel voor een verdeelsleutel voor de subsidie. De Nederlandse overheid moest 250.000 gulden bijdragen aan de nieuwbouw, het bedrijfsleven eveneens 250.000 gulden en de schoolvereniging

¹¹²⁹ Ook de scholen die deze leerlingen voor- en na vertrek in Nederland bezochten, verraden door hun geografische ligging dat het hier om kinderen van werknemers van Philips (Eindhoven), Friesche Flag Campina (Friesland), Shell en de BD (Den Haag) ging. Zie de Philipsschool Indonesië, Nederlandse school Indonesië en Nis Jakarta op de website www.schoolbank.nl.

¹¹³⁰ Er waren uiteraard gezinnen met meerdere kinderen op de NIS, dus het aantal ouderparen lag hier lager dan het aantal leerlingen: NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 29247, Brief van de tijdelijk zaakgelastigde Van der Valk aan de minister zonder portefeuille, belast met de hulp aan Ontwikkelingslanden, Djakarta 23 december 1970 (het leerlingenbestand van de Nederlandse school per 17 december 1970).

¹¹³¹ Volgens de brief van het schoolbestuur was de gemiddelde leeftijd van het personeel 51 jaar: NL-HaNA, Ambassade Indonesië 1962-1974, 2.05.188, inv.nr. 600, Brief van ambassadesecretaris Van der Valk en voorzitter van het schoolbestuur Bolkestein aan de minister van OS, Djakarta 28 augustus 1970.

zelf 150.000 gulden (waarvan 50.000 gulden in de vorm van een lening).¹¹³² Er volgde een intensieve correspondentie tussen het schoolbestuur, de ambassadeur in Jakarta en de verschillende ministeries in Den Haag, want de toekenning vroeg om een zorgvuldige formulering. Men wilde de precedentwerking voor andere buitenlandposten uitsluiten, en tevens, vanwege het koloniale verleden, de schijn vermijden van een bijzondere positie voor de Nederlandse school in Indonesië.¹¹³³ Het uiteindelijk toegekende lagere bedrag van 150.000 werd verdeeld over de ministeries van Buza (30.000), CRM (60.000) en O&W (60.000). Niet toevallig viel dit besluit vier dagen voor het bezoek van koningin Juliana aan de school, dat uiteraard tot de nodige aandacht van de media zou leiden. Haar aanwezigheid zou het beeld van de school in Jakarta als een zaak van nationaal belang versterken.¹¹³⁴

Het ministerie van Buitenlandse Zaken droeg het minste bij aan de nieuwbouw van de school. Door de aankoop van certificaten voor werknemers betaalden zij wel indirect aan de instandhouding van de school, maar zij zagen niet hoe een subsidie viel in te passen in hun buitenlandpolitieke beleid. Er kon immers geen sprake zijn van 'export' van de Nederlandse cultuur via de expatschool, want dat verbood de Indonesische wetgeving.¹¹³⁵ Wel erkende het ministerie dat zij met hun beleid op het terrein van ontwikkelingshulp medeverantwoordelijk waren voor de groei van de expatgemeenschap in Jakarta. Of de werknemers nu in dienst waren van de Nederlandse overheid of niet, zij profiteerden indirect mee van de investeringen die het Nederlandse bedrijfsleven in de school had gedaan. Dit bracht ook de voorzitter van het schoolbestuur, Shell-directeur (en later VVD-lijsttrekker) Frits Bolkestein, bij hen in herinnering. Men kon geen actief beleid voeren voor bepaalde ontwikkelingslanden, zonder 'de voorwaarden te scheppen die de minder aantrekkelijke kanten van uitzending van Nederlandse experts naar die landen verzachten.'¹¹³⁶ Voor dit standpunt vond hij steun bij de werknemers van DTH.

¹¹³² Het ging hier onder andere om brieven van de BPM, Philips, HVA, Friesche Flag en DTH: NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 9391, Brief van ambassadesecretaris Van der Valk en voorzitter van het schoolbestuur Bolkestein aan de minister van OenW, Djakarta 8 augustus 1970.

¹¹³³ NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 29278, Memorandum van de chef DCV/DOA en DTH/CC en ASA aan de ambassadeur in Jakarta, Den Haag 24 juni 1970.

¹¹³⁴ Gert Oostindie, *De parels en de kroon. Het koningshuis en de koloniën* (Leiden 2006) 120; J.P.M. van Elswijk, Frank de Jong, H.F. van Loon, (camera Peter Zonneveld), *Juliana en Bernhard in Indonesië* (Bussum 1971) 99-103; Draaiboek NOS Journaal, 29 maart 1970 (item bezoek Juliana en Bernhard aan Nederlandse school en Erasmushuis, afscheid van Soeharto en sultan Hamengku Buwono), online archief Beeld en Geluid <http://www.beeldengeluid.nl/collectie>.

¹¹³⁵ NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 9391, Briefwisseling tussen Insinger, chef DCV/Buza en ambassadeur Scheltema, Djakarta-Den Haag, 5 en 8 maart 1971; idem, minuut van Insinger, chef DCV aan Van Oorschot, raadsadviseur ministerie van OenW, g.d. januari 1971.

¹¹³⁶ Het schoolbestuur was bovendien strategisch in de manier waarop zij de verschillende werkgevers met leerlingen op de school voor het ministerie op een rijtje zetten. Door naar individuele werkgevers in plaats van naar sectoren te kijken, kwam het ministerie van Buitenlandse Zaken na Shell als grootste werkgever naar voren. Het ging hier echter zowel om BD als DTH-werknemers, en Shell was samen met andere bedrijven nog altijd verantwoordelijk voor 75% van de leerlingen: NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 9391, Brief van ambassadesecretaris Van der Valk en voorzitter van het schoolbestuur Bolkestein aan de minister van OenW, Djakarta 8 augustus 1970, 3, punt 4.

In de motivering van het ministerie van CRM was men een stuk minder terughoudend met het benadrukken van de bijzondere band met Indonesië.¹¹³⁷ Net als op het vlak van de technische hulpverlening bestond er een hernieuwd optimisme over de mogelijkheden voor culturele samenwerking tussen de twee landen. In 1968 was het Culturele Akkoord afgesloten, gevolgd door verschillende universitaire uitwisselings- en onderzoeksprojecten.¹¹³⁸ Twee jaar later had prins Bernhard het Nederlands Cultureel Centrum geopend, het huidige Erasmushuis.¹¹³⁹ De verwachting was dat de Nederlandse school ook buiten de reguliere uren als ontmoetingsplek kon fungeren voor de Nederlandse expatgemeenschap, misschien zelfs zou bijdragen aan de Nederlands-Indonesische cultuuruitwisseling. Een optreden van het *angklung*-orkest van de school had immers al eens de Nederlandse televisie gehaald!¹¹⁴⁰ Het ministerie realiseerde zich ook dat de mogelijkheden tot vorming van de Nederlandse jeugd buiten schoolverband gering waren in Jakarta, dus clubs, museumbezoek, schoolradio en televisie.¹¹⁴¹ De financiering van een gymnastiekzaal die tevens dienst deed als recreatieruimte vond men daarom geoorloofd. Volgens het schoolbestuur zou het Nederlandse element overheersen in de culturele evenementen die daar gingen plaatsvinden.¹¹⁴²

Het belangrijkste argument bleef echter dat de leerlingen op termijn soepel moesten kunnen terugkeren in het Nederlandse onderwijs, dus zonder onnodige aanpassingsproblemen. De Indonesische context en het geïntensifieerde beleid voor ontwikkelingshulp speelde echter ook mee. De Nederlandse scholieren mochten buitengaats niet worden achtergesteld door het moederland. Zoals één medewerker van het ministerie van Buitenlandse Zaken op persoonlijke titel schreef:

¹¹³⁷ Ook hier werd gesteld dat nostalgie moest worden vermeden, maar dat cultuuruitwisseling in wederzijds belang kon zijn: NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 9391, minuut van Insinger, chef DCV aan Van Oorschot, raadsadviseur ministerie van OenW, g.d. januari 1971 (verwijst naar een eerdere brief van minister Klompé en de minister van Financiën).

¹¹³⁸ Er werd reeds in 1964 begonnen met voorbereidingen voor het Culturele Akkoord. De uitvoering begon in 1970. Aanvankelijk speelde de in 1955 opgerichte Stichting voor Culturele Samenwerking (Sticusa) hier ook een rol in, maar zij legden zich vanaf 1975 alleen nog toe op de Nederlandse Antillen: Maarten Kuitenbrouwer, *Dutch Scholarship in the Age of Empire and Beyond* (Leiden/Boston 2014) 178-181 (DGIS en OenW coördineren de uitzending van professoren en de oprichting van de afdeling van het UI); Gert Oostindie en Inge Klinkers, *Knellende koninkrijksrelaties. Het Nederlandse dekolonisatiebeleid in de Caraïben, 1940-2000* (Amsterdam 2001) (deel I) 319-20; NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 9254-9255 Nederlands Cultureel Centrum het Erasmushuis te Jakarta, 1966-1975. ; TK, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, Vaste Commissie voor Onderwijs, Vaste Commissie voor CRM, 4 mei 1972, B13 (antwoord staatssecretaris Westerterp op de vraag of de Nederlandse culturele diplomatie niet het model van de British Council moet volgen).

¹¹³⁹ NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 9254-9255, Brief van de ambassadeur in Jakarta aan de minister van Buza, 30 oktober 1970; idem, krantenknipsel 'Prince Bernhard opens "Erasmus House"', *Indonesian Observer* (28 maart 1970); idem, Tekst toespraak ambassadeur bij de opening van het Erasmushuis, Jakarta 27 maart 1970.

¹¹⁴⁰ Een traditioneel Indonesisch muziekinstrument dat op een xylofoon lijkt: NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 9391, Brief van ambassadeur Van der Valk en voorzitter van het schoolbestuur Bolkestein aan de minister van OenW, Djakarta 8 augustus 1970.

¹¹⁴¹ Kopie van een memorandum van het bestuur van de NIS aan de minister van CRM, Jakarta 25 juni 1970, in: Bendermacher e.a. ed., *Nederlandse Internationale School*, 5-7.

¹¹⁴² NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 9391, Telexbericht van ambassadeur Scheltema aan de ministers van buza, oenw, en crm, Jakarta 13 november 1970 (over de mededeling van Bolkestein).

‘Het is natuurlijk een merkwaardige zaak dat Nederland enerzijds zoveel doet voor de opvoeding van kinderen in ontwikkelingslanden en zo weinig voor de opvoeding van Nederlandse kinderen in die of andere landen.’¹¹⁴³

De vergelijking mocht behoorlijk mank gaan, er leefden wel degelijk zorgen over het goed terechtkomen van Nederlandse hulp gelden in het *Indonesische* onderwijs. De gouverneur van Jakarta, Ali Sadikin, had enkele controversiële maatregelen genomen voor de financiering van het onderwijs met de inkomsten uit gok- en kansspel.¹¹⁴⁴ Het hoeft geen betoog dat de positie van het merendeel van de Indonesische kinderen in de schoolgaande leeftijd in de jaren zeventig nochtans vele malen slechter was dan die van de expatkinderen.

De opening van het nieuwe gebouw aan de Jalan Anggrek Garuda in de wijk Slipi op 13 november 1972 vond plaats in aanwezigheid van de nieuwe minister Boertien van Ontwikkelingssamenwerking.¹¹⁴⁵ Zijn bezoek stond symbool voor de verschoven balans in het belang van de school. Van de economische waarde voor het Nederlandse bedrijfsleven in Indonesië naar het politieke belang voor de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. De bijzonder positie van de NIS zou niets te maken hebben met nostalgie: ‘De belangrijkheid van deze school voor Nederland ligt [meer] in het *politieke* vlak en in dat van de internationale technische hulp dan in het culturele vlak.’¹¹⁴⁶ Het Nederlandse bedrijfsleven was sterk vertegenwoordigd bij de openingsceremonie. In zijn openingstoespraak herinnerde bestuursvoorzitter Bolkestein de aanwezigen aan de harde strijd die was geleverd om dit resultaat te bereiken. Hij zal zeker andere bewoordingen hebben gekozen dan in het najaar van 1970, toen hij na een onrustig verlopen vergadering van het schoolbestuur de ambassadeur in een brief toevertrouwde: ‘Dit is het soort situatie dat hippies kweekt’¹¹⁴⁷ Hoe het ook zij, de eerste stappen naar een stabielere toekomst voor de Nederlandse school waren gezet.

¹¹⁴³ Insinger kwam uit een patriciaatsfamilie en zou kort daarna ambassadeur in Madrid en Brussel worden: NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 9391, Briefwisseling tussen Insinger, chef DCV/Buza en ambassadeur Scheltema, Djakarta-Den Haag, 5 en 8 maart 1971; idem, inv.nr. 600, Brief van Insinger aan Scheltema, Den Haag 24 juni 1970.

¹¹⁴⁴ Daarnaast werd de minister voor Ontwikkelingshulp in februari 1969 in de context van een bezoek van een parlementaire delegatie aan Jakarta met een hulpverzoek van de zijde van het gouvernement geconfronteerd dat niet binnen de bestaande via de nationale overheid gecoördineerde bilaterale hulpprogramma's paste: NL-HaNA, Ambassade Indonesië 1962-1974, 2.05.188, inv.nr. 455, Verbeteren van de onderwijssituatie in Jakarta naar aanleiding van het bezoek van een delegatie uit de Staten-Generaal aan Indonesië, 1968-1969 (bijlage met krantenknipsel, ‘Governor Sadikin: To neglect 450,000 children big sin’, *Djakarta Times* (24 september 1969); Mei Li Vos, *International cooperation between politics and practice. How Dutch Indonesian Cooperation changed Remarkably Little after a Diplomatic Rupture* (Amsterdam 2001) 84; Abeyasekera, *Jakarta*, 220.

¹¹⁴⁵ Minister Boertien was bedrijfsjurist bij Philips geweest en had geen eerdere ervaring op het vlak van ontwikkelingsprojecten. Volgens Kuitenbrouwer behoorde hij tot de economische belangengroep binnen de Nederlandse ontwikkelingslobby: Maarten Kuitenbrouwer, *De Ontdekking van de Derde Wereld. Beeldvorming en beleid in Nederland, 1950-1990* (Den Haag 1994) 166-167.

¹¹⁴⁶ Ook de Nederlandse school in Davos, Zwitserland (astmacentrum) en Tres Arroyos, Argentinië (Nederlandse kolonie sinds 1899) hadden deze ‘aparte status’ en ontvingen in 1971 overheidssubsidie: NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 9391, Brief van de minister van Buza Veringa (mede namens CRM en OenW) aan de minister van FZ, Den Haag 15 februari 1971.

¹¹⁴⁷ NL-HaNA, Ambassade Indonesië 1962-1974, 2.05.188, inv.nr. 600, Memorandum van de voorzitter van het schoolbestuur Bolkestein aan ambassadeur Scheltema, Djakarta 8 oktober 1970.

Een wispelturig 'gastland'

Voor de realisatie van het bouwproject in Slipi werden een Chinees-Indonesische architect, te weten de in Malang, Delft en Berlijn opgeleide Han Awal ingehuurd, en een Nederlands-Indonesisch bouwbedrijf, het aan BAM gelieerde Decorient. Op foto's van het bouwterrein is te zien dat de grond destijds nog in een redelijk dun bewoond gebied lag, waar zelfs nog koeien rondliepen! Het uiteindelijke gebouw bestond uit een mix van moderne scholenbouw en Javaanse architectuur. De acht klaslokalen en kantoren bevonden zich in drie gebouwen die rondom het sportterrein lagen, door galerijen met elkaar verbonden.¹¹⁴⁸ Het ging om een enorme verbetering ten opzichte van het omgebouwde woonhuis in Kebayoran, toch zou de aanhoudende stijging van het aantal leerlingen – midden jaren zeventig stond de teller op 200 – al gauw opnieuw voor problemen zorgen. In 1974 stortten de ministeries van Buza (40.000), CRM (30.000) en O&W (30.000) opnieuw bijdragen, waarmee de totale subsidie van 250.000 gulden uiteindelijk toch nog werd gehaald. Weliswaar vreesde men in Den Haag voor de precedentwerking van deze tweede ronde subsidies, maar het ministerie van CRM vond dat het geld onder dezelfde omstandigheden was verstrekt en aangepast aan het toegenomen aantal leerlingen.¹¹⁴⁹

De afwezigheid van een structureel financieringssysteem voor het Nederlands onderwijs in het buitenland bleef een strijdpunt in de discussies over de Nederlandse school in Jakarta en soortgelijk onderwijs in het buitenland. Juist in ontwikkelingslanden zou de redenering van het ministerie van Buitenlandse Zaken dat het 'gastland' verantwoordelijkheid droeg voor de onderwijsvoorziening compleet onhoudbaar zijn.¹¹⁵⁰ De situatie van het Indonesische onderwijs mocht onder Soeharto sterk verbeteren en niet langer alleen als instrument voor het nationale bewustzijn worden ingezet, maar ook als motor voor economische ontwikkeling, toch voldeed het niveau ervan nog altijd niet aan de standaarden van expatouders.¹¹⁵¹ Zij zagen dan ook geen andere optie dan hun kinderen naar een dure

¹¹⁴⁸ Op latere leeftijd zou Han Awal met zijn architectenbureau ook een rol spelen in het restaureren van koloniaal erfgoed in Indonesië. Hij werd in de jaren zeventig tevens ingehuurd om verschillende woningen voor het DTH-personeel te bouwen. Overigens werkte ook de JIS voor haar nieuwbouwproject in Cilandak met een uit California overgekomen architect en een Indonesisch bouwbedrijf samen. Net als bij het ontwerp van de campus van de internationale school in Den Haag, werd er rekening gehouden met de symboolfunctie die een buitenlands schoolgebouw in de diplomatieke betrekkingen tussen de landen kon hebben: Van Balen e.a. ed., *Nederlandse internationale school Jakarta 1967-1992*, 11; Bendermacher e.a. ed., *Nederlandse Internationale School*, 2; Jennifer Lindsay en Maya H.T. Liem ed., *Heirs to world culture. Being Indonesian 1950-1965* (Leiden 2012) 262, voetnoot 12 (over Han Awal); wikipedia pagina over Awal https://id.wikipedia.org/wiki/Han_Awal.

¹¹⁴⁹ Kopie van een memorandum van het bestuur van de NIS aan de minister van CRM, Jakarta 25 juni 1970, in: Bendermacher e.a. ed., *Nederlandse Internationale School*, 5-7; NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 9391, Brief van de tijdelijk zaakgelastigde Van Vliet aan de chef van de Directie Culturele Samenwerking en Voorlichting Buitenland, Van der Linden, 3 januari 1974; idem, brief van de minister van Buza aan de chef CSVB, 28 oktober 1974.

¹¹⁵⁰ Gesloten archief ministerie van Buza, 1975-1984, dossier 912.11, Brief van v.d.M. (geanonimiseerd) aan de minister van OenW en de souschef DC, Den Haag 12 december 1979 (over een brief van de ambassadeur in Jakarta van 19 november 1979).

¹¹⁵¹ Hoewel in 1984 zeker 97% van de 7-12 jarigen Indonesiërs naar school ging, was met name in Jakarta de onderwijsvraag door de snelle bevolkingsgroei en urbanisatie niet bij te benen. Het niveau bleef bovendien achter bij de regio. Omdat de docentensalarissen laag waren, vertrok ook veel doceertalent naar beter betalende particuliere scholen:

expatschool te sturen. Afgezien daarvan bestond er veel onduidelijkheid over de rechtspositie van de expatscholen binnen de lokale wet- en regelgeving. Niet dat er werd gevreesd voor actieve inmenging met het onderwijscurriculum, omdat de meeste contacten over werk- en bouwvergunningen via het Indonesische ministerie van Buitenlandse Zaken en de gouverneur van Jakarta verliepen, maar veel meer steun viel er van Indonesische zijde niet te verwachten.¹¹⁵²

Dat bleek toen de Indonesische ministeries van Buitenlandse Zaken, Financiën en Onderwijs in 1975 een nieuw juridisch raamwerk presenteerden voor zowel de ambassadescholen, internationale scholen en scholen voor gecombineerde diplomatieke vertegenwoordigingen.¹¹⁵³ Het was toen de vraag in welke categorie de Nederlandse school hoorde, met haar gemengde groep leerlingen en uiteenlopende geldschieters. Naar de letter was er sprake van een ambassadeschool, want er zaten leden van de ambassade in het bestuur van de school – en de ambassadeur was erevoorzitter. Bovendien hadden de uitgezonden leerkrachten een dienstpaspoot en een auto op naam van de ambassade. En, ten slotte, werd veel lesmateriaal op naam van de ambassade vrij van invoerrechten ingevoerd.¹¹⁵⁴ Tegelijk werkten nog altijd veel ouders van de leerlingen in het bedrijfsleven, wat een optie voor de status van ‘internationale school’ zou rechtvaardigen. Volgens een ambassademedewerker waren de maatregelen van de Indonesische overheid sowieso vooral bedoeld zijn om controle uit te kunnen oefenen op scholen van socialistische ambassades. Wanneer de betrekkingen met de Volksrepubliek China waren genormaliseerd, ook op die van de Chinese ambassade. Ook als het maar voor de buitenwacht was, moest de NIS een keuze maken.¹¹⁵⁵

Nadat de school het oor elders in de stad te luisteren had gelegd, volgde zij de JIS en de BIS in hun besluit om zich voortaan een internationale school te noemen - met een

Gellert, ‘Optimism in Education’, 371-393; Ricklefs, *A History of Modern Indonesia*, 344-45, 369-71; Vickers, *A History of Modern Indonesia*, 194, 197-98; Sakkhiya, ‘Interrogating identity’, 347; Thee Kian-Wie, ‘The Soeharto era and after: stability, development and crisis, 1966-2000’, in: Howard Dick, Vincent Houben, Thomas Lindblad en Thee Kian Wie ed., *The Emergency of a National Economy. An Economic History of Indonesia, 1800-2000* (Leiden/Boston 2002) 201-202.

¹¹⁵² NL-HaNA, Ambassade Indonesië 1962-1974, 2.05.188, inv.nr. 600, Minuut van de ambassadesecretaris Van Vliet aan de heer ir. Wardiman, hoofd kabinet gouverneur DKI Jakarta, Djakarta 15 november 1973 (huurovereenkomst) (verwijst naar een bouwvergunning afgegeven door de gouverneur van 2 augustus 1972).

¹¹⁵³ Het schoolarchief bevat de officiële wetsteksten en een Nederlandse vertaling die op verzoek van het Ministerie van Buitenlandse Zaken werd gemaakt. De Indonesische overheid verzag met enige vertraging ook een Engelse vertaling. Volgens de wetstekst werd de doelgroep van deze scholen gevormd door buitenlandse diplomatieke (consulaire) vertegenwoordigers of experts (technici), en, buitenlanders die niet permanent in Indonesië wonen en zich er gevestigd hebben voor de uitoefening van hun particuliere (commerciële) werkzaamheden: Gesloten archief ministerie van Buza, 1975-1984, dossier 912.11, brief van de tijdelijk zaakgelastigde aan de minister van Buza, Jakarta 29 mei 1975; idem, interne briefwisseling hoofden DKP over het reciprociteitsbeginsel, Den Haag 4 december 1975; ‘International schools for expatriates in RI’, *Jakarta Post* (7 mei 2000) 5.

¹¹⁵⁴ NL-HaNA, Ambassade Indonesië 1962-1974, 2.05.188, inv.nr. 600 brief van ambassadeur Scheltema aan de minister van Buza, 19 februari 1969 (bemiddeling shell en wens dienstpaspoot); NL-HaNA, Ambassade Indonesië 1962-1974, 2.05.188, inv.nr. 9391, telexbericht van het ministerie van Buza aan de Ambassade, 8 mei 1972 (dienstpaspoot); idem, 7 juli 1970 (fiscale privileges).

¹¹⁵⁵ Hoewel het strengere overheidstoezicht op het Chinese onderwijs in de jaren zeventig vooral met de anticommunistische houding van Soeharto-bewind samenhang, werden ook direct na onafhankelijkheid al tal van beperkingen aan deze groep opgelegd. Met name het geven van onderwijs in de Chinese taal werd herhaaldelijk aan banden gelegd en net als op de internationale scholen golden andere toelatingseisen voor leerlingen met de Indonesische nationaliteit: Gesloten archief ministerie van Buza, 1975-1984, dossier 912.11, brief van de tijdelijk zaakgelastigde aan de minister van Buza, Jakarta 29 mei 1975; Suryadinata, *Indonesian Chinese Education*, 66-70; Ming Govaars, *Dutch Colonial Education: The Chinese Experience in Indonesia, 1900-1942* (Singapore 2005) 113; ‘Interrogating identity’, 348.

Nederlands onderwijsprogramma. Zij noemde zich vanaf toen de Nederlandse Internationale School (NIS). De mogelijke controlebezoeken van het Indonesische ministerie van Onderwijs en de belastingheffing voor docenten als gevolg van deze statuswijziging nam de schoolleiding op de koop toe.¹¹⁵⁶ Achter de schermen wees de ambassadeur zijn Indonesische collega's nogmaals op de positie van de Indonesische school in Wassenaar, waar een regeling met de Vreemdelingenpolitie was getroffen om het verblijf van deze [Indonesische] leraren zo gemakkelijk mogelijk te maken. Nederland ging er vanuit in Jakarta op eenzelfde behandeling te mogen rekenen.¹¹⁵⁷ Dit liet onverlet dat erin de jaren tachtig en negentig herhaaldelijk onrust bleef ontstaan vanwege de bemoeienis van de Indonesische overheid met de juridische status en het toelatingsbeleid van de school.¹¹⁵⁸ Uit een artikel in het schoolblad *BuitenNissigheden* van 1993 valt op te maken dat men zich er terdege van bewust was dat het veelal om symboolpolitiek ging. Het artikel bevatte een cartoon met een haan die op het punt staat 'weer zo'n vreemd toelatingsbeleid-ballonnetje' van de Indonesische overheid lek te prikken.¹¹⁵⁹

Toen in 1984 het gerucht ging dat er problemen waren met de grond waarop de school gebouwd was, bleek het echter wel menens te zijn. Omdat buitenlanders in Indonesië geen grond mochten bezitten, was het terrein in Slipi eind jaren zestig van het staatsoliebedrijf Pertamina geleased. Zij hadden met het voormalige moederbedrijf Shell afgesproken dat in geval van de verkoop van de grond een nieuw onderkomen voor de school moest worden gezocht. Nu zich werkelijk een groep Chinese investeerders had gemeld, bleek het onduidelijk wie er voor de kosten van een verhuizing moest opdraaien.¹¹⁶⁰ Het schoolbestuur toonde zich niet bereid om haar zwaarbevochten en nog geen twaalf jaar oude schoolgebouw zomaar op te geven, maar zag ook wel voordelen in een overgang naar het zuiden van de stad. Hier speelde zich het sociale leven van veel expats af en door de grote verkeersdruk bleek de locatie in Slipi steeds slechter bereikbaar te zijn geworden.¹¹⁶¹ Vandaar dat de hulp werd ingeroepen van de Nederlandse ambassade en van een groepje advocaten om de onderhandelingen met Pertamina en de nieuwe grondeigenaren, investeringsgroep Zainuddin, te begeleiden.

¹¹⁵⁶ Gesloten archief ministerie van Buza, 1975-1984, dossier 912.11, brief van de ambassadeur in Jakarta aan de minister van Buza, Djakarta 12 september 1975.

¹¹⁵⁷ Idem, interne briefwisseling hoofden DKP over het reciprociteitsbeginsel, Den Haag 4 december 1975.

¹¹⁵⁸ Ouders werden herhaaldelijk opgeroepen om een kopie van hun buitenlandse paspoort en KIM/S ('temporary stay permit') bij de schooladministratie in te leveren: Archief NIS (NIS), notulen bestuursvergadering 17 februari 1992 (bijlage krantenknipsel *The Jakarta Post*).

¹¹⁵⁹ In de betreffende cartoon ging het over de strenge wetgeving ten aanzien van de toelating van kinderen met de Indonesische nationaliteit op de school. Dit leidde met name voor kinderen uit gemengde ouderparen tot problemen. De verblijfsstatus van kinderen werd door de Indonesische migratiewetgeving immers afhankelijk gemaakt van die van de vader: NIS, cartoon, *BuitenNissigheden* (13 november 1992); idem, 'toelatingsproblematiek', *BuitenNissigheden* (20 november 1992).

¹¹⁶⁰ Overigens was er ook bij de bouw van de JIS in 1970 sprake van een leasecontract met het staatsoliebedrijf Pertamina. In het bijzonder de machtsbeluste generaal Ibnu Sutowo, die aan het hoofd van het bedrijf stond, speelde daarbij een belangrijke rol: NIS, map Nieuwbouw NIS/planvorming/bouwvoortgang, jan '86 t/m dec '89; Vickers, *A History of Modern Indonesia*, 190-193.

¹¹⁶¹ Interview met R.W., Jakarta 1983-1997, 2002-2013 (17 november 2013); Interview met M.S., Jakarta 2000-2013 (5 juni 2012).

Een oud-docente herinnert zich de verhalen van haar man uit zijn tijd als schooldirecteur over de gesprekken met de Chinezen die steeds van voren af aan begonnen.¹¹⁶² Toen de financieel directeur van het schoolbestuur zich bij de nieuwe grondeigenaren meldde om hun geld voor de bouw van een nieuwe campus in ontvangst te nemen, werd hij geconfronteerd met de ‘Indonesische’ manier van zakendoen. Hij had gehoopt op een cheque, maar zij kwamen gewoon met cash ‘zulke stapels op tafel [lacht] met allemaal grijnzende Indonesiërs eromheen met fototoestellen.’¹¹⁶³ Hij wist niet hoe snel hij naar de ABN-bank in Jakarta moest komen om het geld te laten natellen en op de bankrekening van de schoolvereniging te zetten! Toen op 11 oktober 1990 de nieuwe school aan de Jalan Jeruk Purut werd geopend, zagen vooral de ouders een langgekoesterde wens in vervulling gaan. Zoals zij enkele jaren eerder tijdens een voorstelling met hun ‘tropencabaret’ zongen:

‘Hoe lang nog zal die school er staan,
in Slipi mijlen hier vandaan – die goeie NIS –
zoveel geroemd, zo vaak geplaagd,
terecht soms met kritiek belaagd – die was niet mis –
De *becaks* in de straat ervoor
Het wurmen tussen *warungs* door, nooit eens plankgas [...]’¹¹⁶⁴

Net als andere internationale scholen in de stad lag de NIS nu weer in de directe woonomgeving van de expatgemeenschap die zij bediende.¹¹⁶⁵ Door de nieuwbouw was het aantal leslokalen bovendien uitgebreid en kwamen er kamers voor logopedie en remedial teaching. Verder een bibliotheek, twee pendopo’s en een fraai aangelegd sportveld. De bouw was dit keer in handen van een ander Nederlands-Indonesisch bouwbedrijf, PT Triweger, een dochteronderneming van het Nederlandse consultancy- en ingenieursbureau Haskoning-De Wever.¹¹⁶⁶ Al tijdens de bouw hielden zij tal van tradities in acht om de Indonesische omgeving en de goden gunstig te stemmen, met een *selamatan* (religieuze viering) voor de negentig bouwvakkers, waarbij een stierenkop werd begraven en het buurthoofd (RT) geschenken kreeg overhandigd. Tijdens de opening klommen twee timmerlieden in de nok van de *pendopo* om daar zowel een Nederlandse vlag als rijsthalmen te plaatsen, symbolen van een goede samenwerking.¹¹⁶⁷

Dat zich nog geen twee jaar later alweer een tegenslag aankondigde, had niemand kunnen voorzien. In maart 1992 werden de Nederlandse ontwikkelingsprojecten in Indonesië

¹¹⁶² Interview met S.v.W., Jakarta 1987-1991 (11 december 2015).

¹¹⁶³ Interview met M.S., Jakarta 2000-2013 (5 juni 2012).

¹¹⁶⁴ “De NIS” uit cabaret Tropenkolder, in: Bendermacher ed., *Nederlandse Internationale School* (het betrof hier waarschijnlijk de voorstelling van D’Amateurs uit 1984) paginanummer; ook in het voorwoord van de Belgische ambassadeur in het jubileumboek uit 1992 werd een toespeling op deze ‘lastige, betweterige ouders’ gemaakt: Van Balen e.a. ed., *Nederlandse internationale school Jakarta 1967-1992*, 5.

¹¹⁶⁵ De JIS verhuisde al in 1970 naar Cilandak. In de jaren negentig werd de campus uitgebreid met de vestigingen die tot dan toe in Kebayoran hadden gezeten. De BIS verhuisde al in 1993 naar het Zuiden van de stad, de DIS verruilde in 1998 Menteng in voor ‘new town’ BSD: James en Woodruff, *Jakarta International School*, 19.

¹¹⁶⁶ Van Balen e.a. ed., *Nederlandse internationale school Jakarta 1967-1992*, 12-13.

¹¹⁶⁷ Idem, 24; Interview met S.W.W., Jakarta 1987-1991 (11 december 2015).

stopgezet, als reactie op de kritische uitspraken van de minister van Ontwikkelingssamenwerking Jan Pronk en de minister van Buitenlandse Zaken Max van de Stoep over de schendingen van de mensenrechten.¹¹⁶⁸ Al eerder had de Nederlandse regering gekort op de hulpfondsen vanwege een bloedbad dat het Indonesische leger op Oost-Timor aanrichtte. Nu besloot president Soeharto echter het Nederlandse voorzitterschap van het IGGI-consortium op te zeggen en de ontwikkelingsrelatie tussen de landen te verbreken.¹¹⁶⁹ Veel ouders met kinderen op de NIS zagen zich gedwongen om naar Nederland terug te keren. Een enkeling besloot zijn kind het schooljaar te laten afmaken, dan wel af te wachten of er een doorstart zou komen met projecten in de culturele- en universitaire sector - deels gefinancierd met ontwikkelingsgeld.¹¹⁷⁰ De kwestie mocht zich op een hoger politiek niveau afspelen, het gevolg was wel dat de splinternieuwe school moest inkrimpen. Het aantal leerlingen daalde in een jaar tijd van 170 naar 130, en er dreigden ontslagen voor het expat-personeel.

Nauwelijks een jaar later bleek uit het schoolblad *BuitenNISsigheden* dat het "Pronk-effect" langzaam wegebde. Nog weer twee jaar later was het aantal leerlingen hersteld, en in 1997 overschreed het zelfs de 200.¹¹⁷¹ De export naar Indonesië was in de vijf maanden na het verbreken van de hulprelatie met 70% gestegen, dus de aanwezigheid van het bedrijfsleven bleef op peil.¹¹⁷² Een echte dip in het aantal leerlingen volgde pas eind jaren negentig met de Aziatische crisis en de val van het Soeharto-regime. Veel ouders moesten toen repatriëren en voor de expat-leerkrachten lag een noodscenario voor evacuatie naar Singapore klaar. Uit een enquête van het schoolbestuur bleek dat de vooruitzichten voor het najaar somberder waren dan begin jaren negentig: 91 leerlingen kwamen zeker, bij 55 leerlingen was de kans 50%, 41 leerlingen vertrokken (onder wie 21 leerlingen van groep 8).¹¹⁷³ Uit verschillende terugblikken op die periode in dagbladen als *Trouw* en *de Volkskrant* weten we dat er na de zomervakantie nog maar tussen de 70 en 80 kinderen over waren.¹¹⁷⁴ Dat veel bedrijven uiteindelijk in Indonesië bleven en de universitaire samenwerking geleidelijk weer op gang kwam, kon niet voorkomen

¹¹⁶⁸ Nico Schulte Nordholt, 'Aid and conditionality: The case of Dutch-Indonesian relationships', in: Olav Stokke ed., *Aid and political conditionality* (EADI Geneve: London 1995) 129-161, aldaar 129-30, 134.

¹¹⁶⁹ IGGI staat voor de Intergovernmental Group on Indonesia. De grootste deelnemers in dit multilaterale ontwikkelingsamenwerkingsconsortium waren de V.S. en Japan: Arens, 'Multilateral Institution-Building', 470; Malcontent, *Op kruistocht door de Derde Wereld*, 124.

¹¹⁷⁰ Het was aanvankelijk de vraag of dit alleen voor nieuwe projecten of ook voor lopende projecten gold. Bovendien was het niet duidelijk wat er gebeurde met projecten die door particuliere organisaties en het bedrijfsleven werden uitgevoerd: Vos, *International cooperation*, 251; Peters, 'Van de nood een deugd', 100; Interview met R.G., Jakarta 1980, 1982-1983, 1988-2013 (12 juni 2012).

¹¹⁷¹ NIS, *Buitennissigheden* (19 augustus 1993) ('de kop is eraf, draai gevonden', 'leerlingenaantal op dit moment een stijging geeft te zien'); Dirk Schuiling, 'N.I.S.', *De Paraplu* (september 1998) 9; *Rapport Periodiek Kwaliteitsonderzoek NIS Jakarta 2007*, Inspectie van het Onderwijs, 11 juni 2007 (terugblik 1997-2004).

¹¹⁷² Schulte Nordholt, 'Aid and conditionality', 130.

¹¹⁷³ NIS, map personeelontwikkeling 1997-1998, Enquête december 1997, 14 januari 1998.

¹¹⁷⁴ Volgens een verslag van het schoolbestuur in het gemeenschapsblad *De Paraplu* begon men in september tegen alle verwachtingen in met 110 leerlingen: Dirk Schuiling, 'N.I.S.', *De Paraplu* (september 1998); Wilma van der Maten, 'Een paradijs voor kinderen met sluiting bedreigd; Indonesië', *Trouw* (3 juli 2002); Michel Maas, 'Kopzorgen aan 't Juf Els Plein', *de Volkskrant* (9 oktober 2006) 4.

dat de NIS blijvend problemen met het financieel rendabel houden van de school hield.¹¹⁷⁵ Het aantal leerlingen bevond zich pas tien jaar later op het oude niveau.¹¹⁷⁶

De stichting NOB...

In de tussentijd had de NIS wél succes geboekt met haar lobby voor een beter systeem van financiering van het Nederlandse onderwijs in het buitenland. In samenwerking met de scholen op andere buitenlandposten, de ondernemingsorganisatie VNO/NCW en met verschillende Kamerleden, hadden zij de Nederlandse overheid regelmatig laten weten dat de onzekere rechtspositie van expat-leerkrachten en het hoge schoolgeld voor expatouders achterhaald waren.¹¹⁷⁷ Dit leidde in november 1980 tot de oprichting van de stichting Nederlands Onderwijs in het Buitenland (NOB), een organisatie die ondersteuning bood bij het uitzendproces van Nederlandse leerkrachten. Ook werd twee jaar later een collectieve regeling ingevoerd voor de ruim 2000 Nederlandse leerlingen die in het buitenland *Nederlands* onderwijs volgden.¹¹⁷⁸ De subsidie van 1,7 miljoen kwam neer op een bedrag van 850 gulden per kind en werd direct aan de scholen betaald.¹¹⁷⁹ Het ministerie van Onderwijs beschouwde dit als een (indirecte) ondersteuning van het export bevorderende beleid van de Nederlandse regering.¹¹⁸⁰ Naast de ministeries van Onderwijs en Buitenlandse Zaken waren de onderwijsinstellingen VBS en IVIO, en het bedrijfsleven – onder meer Shell en Philips – bij de oprichting van de NOB betrokken.¹¹⁸¹

De voornaamste reden dat de NIS al eind jaren zeventig aan de bel trok bij de interdepartementale commissie die zich met de oprichting van de NOB bezighield, was dat zij problemen bleef ondervinden met het aantrekken van expat-personeel. Het bestuur gaf de

¹¹⁷⁵ Zoals Baneke & Jepma schrijven, steeg de export van Nederland naar Indonesië in de eerste vijf maanden na het verbreken van de ontwikkelingsrelatie zelfs met 70%. Vos schrijft dat de rol van het bedrijfsleven na het conflict van 1992 nog groter werd dan deze al was, onder andere door de oprichting van het Forum Netherlands Indonesia (FNI) en een prominentere rol voor de bilaterale Kamer van Koophandel (INA): F.A.J. Baneke en C.J. Jepma, 'Nederlands belang en ontwikkelingsbelang. Bedrijfsleven en ontwikkelingssamenwerking vanaf de jaren zeventig', in: Nekkers en Malcontent ed., *De geschiedenis van vijftig jaar Nederlandse ontwikkelingssamenwerking*, 263-303, aldaar 279; Vos, *International cooperation*, 251-252; Kuitenbrouwer, *Dutch Scholarship*, 239-240; Interview met R.W., Jakarta 1983-1997, 2002-2013 (17 november 2013).

¹¹⁷⁶ Overigens dreigde in 2004 opnieuw sluiting van de school, omdat de 30-jarige lease met het staatsoliebedrijf Pertamina voor de grond in Cilandak toen afliep: Alexander Weissink, 'Indonesië: School dicht', *Elsevier* (20 november 2004).

¹¹⁷⁷ Al in 1966 schreef het schoolbestuur van de Hollandse school in Singapore aan het ministerie van Buza dat de rechtspositie van expatriate-leerkrachten niet paste in het 'huidige tijdsgewricht': NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 9392 brief van de vereniging Hollandsche Lagere School (Dutch School) Singapore aan de tijdelijk zaakgelastigde van de ambassade, 22 mei 1966; TK, Vaste Commissie Ontwikkelingssamenwerking, Rijksbegroting 1981 (17 november 1980) (vragen mevrouw Evenhuis-Van Essen (CDA) en Van der Klauw (Buza)).

¹¹⁷⁸ Mijn cursivering: 'Subsidie voor onderwijs in het buitenland', *NRC Handelsblad* (16 september 1982) ('tot voor kort in het buitenland wonende ouders grote offers [moesten] brengen om hun kinderen Nederlands onderwijs te laten volgen.'). 'Subsidie voor Nederland lager onderwijs in buitenland blijft', *Gereformeerd Dagblad* (17 september 1982) ('ons land daarmee achter [loopt] bij vele andere geïndustrialiseerde landen.')

¹¹⁷⁹ 'Subsidie voor Nederland lager onderwijs in buitenland blijft', *Gereformeerd Dagblad* (17 september 1982).

¹¹⁸⁰ Mijn cursivering: TK, Rijksbegroting 1985, Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, hoofdstuk VIII, nr. 19 (antwoord 139).

¹¹⁸¹ Idem, nr. 2, punt 3.5.; *Grenzeloos groeien. De staat van het Nederlands onderwijs in het buitenland*, Stichting Nederlands Onderwijs in het Buitenland (NOB) (28 mei 2015) 5; website Stichting NOB <http://www.stichtingnob.nl/over-nob/historie.aspx>.

voorkeur aan leerkrachten met enige ‘rijpheid’ en ervaring, want lesgeven in de tropen, in een betrekkelijk besloten gemeenschap, was zwaar werk. Het viel dan ook niet mee om geschikte kandidaten te vinden, want alleen al de verhuizing naar Indonesië bracht de nodige risico’s met zich mee.¹¹⁸² Doordat de NIS een zelfstandige schoolvereniging in de zin van het Indonesische recht was, konden leerkrachten die bij hen in dienst waren zich niet aansluiten bij het Nederlandse pensioenfonds ABP. Ook waren zij bij terugkeer in Nederland niet zeker van een baan en hadden ze maar beperkt recht op een werkloosheidsuitkering. De oprichting van de NOB was bedoeld om zulke problemen te ondervangen, al kon zij weinig veranderen aan de lokale omstandigheden waarin de NIS functioneerde.¹¹⁸³ Zowel in de jaren zeventig als de jaren negentig vormden de salarissen van het lesgevend personeel, samen met de kosten voor hun verblijf, de grootste kostenpost op de begroting van de school.¹¹⁸⁴ (zie afbeelding 68 en 69)

Afgezien van de pensioenregeling kon de NIS wel op praktische ondersteuning van de stichting NOB rekenen. Zo hielp zij bij de werving en selectie van kandidaten in Nederland en bood zij tijdens de zomermaanden bijscholingscursussen voor de leerkrachten aan. Verder kreeg de school regelmatig bezoek van de Nederlandse onderwijsinspectie (en van verschillende onderwijsministers) om de aansluiting met het Nederlandse onderwijs te garanderen.¹¹⁸⁵ In 1980 had *De Telegraaf*, vooruitlopend op de oprichting van de NOB, al eens aandacht besteed aan de zorgelijke situatie van het personeel van de NIS. Tot ergernis van het schoolbestuur was daarin onterecht de indruk gewekt dat moeders het kennispeil van de leerlingen bewaakten.¹¹⁸⁶ Weliswaar was er een damescomité betrokken bij het onderwijs in de kleuterklassen, maar er werd vooral met professionele krachten gewerkt en het schoolbestuur deed zijn uiterste best om hun uitzendproces zo goed mogelijk te begeleiden.¹¹⁸⁷ Een oud-docente, die zelf een Indische familiegeschiedenis had, herinnerde zich: ‘Het voelde als een warm bad. Ik kende de manier van leven, eten, de taal. Ook was er veel begeleiding vanuit het bestuur bij aankomst. Het zijn immers tropenjaren en bij binnenkomst ben je meteen miljonair!’¹¹⁸⁸

¹¹⁸² Gesloten archief ministerie van Buza, 1975-1984, dossier 912.11, brief van het schoolbestuur aan de minister van Buza, Jakarta 28 april 1978 (over de problemen met de pensioenwet en werkloosheidsuitkering).

¹¹⁸³ Gesloten archief ministerie van Buza, 1975-1984, dossier 912.11, brief van de tijdelijk zaakgelastigde aan de ministeries van Buza en OenW, Jakarta 18 mei 1978.

¹¹⁸⁴ NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 9391, Brief van de minister van Buza aan de chef directie Culturele Samenwerking en Voorlichting Buitenland, Den Haag 28 oktober 1974; Archief NIS, map bestuursvergadering 1988-2002, map personeelsontwikkeling 1998.

¹¹⁸⁵ De eerste inspectiebezoeken vonden plaats in 1989 en 1991. Inmiddels wordt er een jaarlijks inspectierapport gemaakt. De bezoeken van de ministers van Onderwijs betroffen respectievelijk Kemenade (1977), Deetman (1987) en Ritzen (1992): NIS, *Buitennissigheden* (11 september 1992).

¹¹⁸⁶ Peter Liehebber ‘Nederlands onderwijs in het buitenland onbetaalbaar. Vierduizend gulden per kind per jaar’, *De Telegraaf* (4 oktober 1980); Bendermacher ed., *Nederlandse Internationale School*, 10 (‘tendentieus artikel’).

¹¹⁸⁷ Nieuwkomers konden een oriëntatie-bezoek aan de school brengen en er kon voor vertrek een culturele training van het KIT worden gevolgd: NIS, map bestuursvergaderingen 1988-2000, notulen 22 mei 1989; Interview met S.W.W., Jakarta 1987-1991 (11 december 2015); uit een vacature in het gemeenschapsblad *De Paraplui* blijkt dat er weliswaar de voorkeur werd gegeven aan ervaren krachten, maar dat men ook bereid was andere kandidaturen te ontvangen voor het kleuteronderwijs: ‘vacature’, *De Paraplui* (december 1977).

¹¹⁸⁸ Behalve de relatieve rijkdom die men in Indonesië had, wees zij hiermee ook op het feit dat er door inflatie extreem hoge bedragen Indonesische Rupiah’s werden betaald: Transcriptie interview met S.v.W., Jakarta 1987-1991 (11 december 2015).

Hoewel de meeste oud-docenten warme herinneringen aan hun tijd op de NIS bewaren, gekleurd door het prisma van de nostalgie, ondervonden zij ook de moeilijkheden van het lesgeven in een kleine Nederlandse expatgemeenschap. Veel moeders waren als vrijwilliger op de school actief, terwijl de vaders hun werkgevers vertegenwoordigden in het schoolbestuur. De school was volgens één van hen een bedrijfje *op zich*, met 180 leerlingen!¹¹⁸⁹ Door de vage grenzen tussen werk en privé moesten de docenten leren om goed om te gaan met kritiek van de ouders. In het jubileumboek van de school valt te lezen dat ouders de door het thuisland ingevoerde onderwijsvernieuwingen al gauw als ‘revolutionair’ ervoeren!¹¹⁹⁰ Een oud-schoolhoofd zei in een interview in het *Financieele Dagblad* in 1997 dat hij al tijdens zijn culturele training bij het KIT was gewaarschuwd voor de ‘de koninginnen van Jakarta’. Hij liet zich relatief vriendelijke uit over betrokken moeders die ‘naast de school niet zoveel te doen hebben’, maar gemakkelijk was het niet altijd.¹¹⁹¹ Dat de school wel de gewenste gemeenschapsfunctie had die in de nieuwbouwplannen begin jaren zeventig was voorzien, blijkt onder meer uit een cartoon in het schoolblad met daarop afgebeeld de vele clubs die in en rondom de school actief waren.¹¹⁹²

...en het lot van het expatkind

Er was nog een andere reden voor de ouders en het schoolbestuur om te blijven strijden voor een structureel financieringssysteem voor Nederlandse scholen in het buitenland, namelijk dat zij vonden dat expatkinderen werden benadeeld ten opzichte van andere Nederlandse leerlingen. Het hoge schoolgeld van 4000 gulden vond men een absurde aanslag, die ‘in het met bijna gratis onderwijs verweende Nederland niet ten onrechte tot een volksoproer’ zou leiden.¹¹⁹³ Het schoolbestuur wist door zijn geregelde communicatie met Nederlandse scholen in Spanje, Singapore, Lagos en Nairobi dat zij met dit standpunt niet alleen stond. Zo wist men uiteindelijk ook op subsidie van de NOB aan te sturen. Andere buitenlandse expatkinderen en migrantenkinderen in Nederland kregen immers ook subsidie!¹¹⁹⁴ In 1979 schreef de directeur aan het ministerie van OC&W:

‘Volgens recente informatie is voor het komende jaar Nfl. 125 miljoen op de begroting van onderwijs en wetenschappen uitgetrokken voor het onderwijs van culturele minderheidsgroeperingen in Nederland. We vragen ons af of hierbij ook niet het

¹¹⁸⁹ Interview met M.S., Jakarta 2000-2013 (5 juni 2012).

¹¹⁹⁰ Bendermacher ed., *Nederlandse Internationale School*, 10.

¹¹⁹¹ A. Valetón, ‘Nederlandse schoolenclave in het Zuiden van Jakarta’, *Het Financieele Dagblad* (28 juni 1997) 2.

¹¹⁹² NIS, cartoon, *Buitenissigheden* (14 augustus 1992).

¹¹⁹³ Peter Liefhebber ‘Nederlands onderwijs in het buitenland onbetaalbaar. Vierduizend gulden per kind per jaar’, *De Telegraaf* (4 oktober 1980).

¹¹⁹⁴ De ambassadeur in Jakarta sprak daarbij zelfs van ‘de zoveelste noodkreet van een groep Nederlanders die onder moeilijke omstandigheden hun werk moesten verrichten en die het gevoel hadden dat hun belangen voor de Nederlandse regering niet telden’: Gesloten archief ministerie van Buza, 1975-1984, dossier 912.11, Brief van v.d.M. (geanonimiseerd) aan de minister van OenW en de souschef DC, Den Haag 12 december 1979 (over een brief van de ambassadeur in Jakarta van 19 november 1979).

onderwijs van *Nederlandse culturele minderheidsgroepen in den vreemde* betrokken zouden kunnen worden en zulks in navolging van diverse EEG partners.¹¹⁹⁵

Dat het onderwijs voor migrantenkinderen, het OETC-onderwijs, op dat moment ook in Nederland ter discussie stond, speelde het schoolbestuur slim uit.¹¹⁹⁶ In Jakarta had men bovendien de ontwikkelingen rond de internationale school in Den Haag met belangstelling gevolgd, alsook de overheidssubsidies die mogelijk naar dat nieuwbouwproject gingen. Toen *Het Vaderland* in 1973 met kapitalen de bouw van 'een school van vijf miljoen' aankondigde, liet de ambassadeur in Jakarta zijn Haagse collega's weten gepast verontwaardigd te zijn.¹¹⁹⁷ Een dergelijke subsidie mocht passen bij de taakopvatting van het ministerie van Buitenlandse Zaken over hun rol als gastland, het viel slecht te rijmen met de onzekere positie van Nederlandse expatkinderen in het buitenland.

In die jaren kwam er op internationaal niveau steeds meer wetenschappelijke belangstelling voor de ervaringen van 'third culture kids' (TCKs), d.w.z. jongeren die door de carrières van hun ouders vooral in het buitenland opgroeien.¹¹⁹⁸ De meeste studies gingen over Amerikaanse kinderen, maar eind jaren tachtig kwam de NOB met een eigen onderzoek. Zij publiceerden in samenwerking met het Amsterdamse Centrum voor Onderwijsonderzoek het rapport *De Vliegende Hollander: de aansluitingsproblemen van Nederlandse kinderen na terugkeer uit het buitenland*.¹¹⁹⁹ De auteurs waarschuwden voor de onthechtingsverschijnselen van Nederlandse expatkinderen, die ondanks hun rijke levenservaring en goede onderwijsprestaties soms laag op de maatschappelijke ladder eindigden. Directeur Bob van Dam van de NOB zei in 1988 in een interview voor *NRC Handelsblad* dat deze kinderen hun toekomst vaak in het buitenland zagen: 'Het blijven toeschouwers, geen deelnemers. [...] een beetje triest

¹¹⁹⁵ Mijn cursivering: Gesloten archief ministerie van Buza, 1975-1984, dossier 912.11, Brief van voorzitter van het schoolbestuur M. (geanonimiseerd) aan de minister van OenW, Jakarta 19 november 1979.

¹¹⁹⁶ Volgens Lucassen en Kobben was Van Kemenade (1982-83) gereserveerder over de positieve invloed van het OETC-onderwijs op Nederlandse taalverwerving en gelijkwaardige deelname samenleving, maar door de val van het kabinet Van Agt kwam hij er niet aan toe veranderingen door te voeren: Leo Lucassen en André J.F. Köbben, *Het partiële gelijk. Controverses over het onderwijs in de eigen taal en cultuur en de rol daarbij van beleid en wetenschap (1951-1991)* (Amsterdam 1992) 57-71, 92-93; Bram Mellink, *Worden zoals wij. Onderwijs en de opkomst van de geïndividualiseerde samenleving sinds 1945* (Amsterdam 2014) 172-76, 183, 202-207; Jacomine Nortier, *Nederland meertalig: feiten, perspectieven en meningen over meertaligheid* (Amsterdam 2009) 46 ('migrantentalen'), 88 ('min of meer prestigieuze talen': Japans, Frans, Duits, Engels).

¹¹⁹⁷ NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 600, Brief van ambassademedewerker Van den Berg aan het hoofd Voorlichting van het ministerie van Buza, mej. Dörr, 5 juni 1973 (met in de bijlage het krantenknipsel, 'School van 50 miljoen', *Het Vaderland* (19 april 1973)); NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 65-74, 2.05.313, inv.nr. 9392, Brief van de vereniging Hollandsche Lagere School (Dutch School) Singapore aan de tijdelijk zaakgelastigde van de ambassade in Singapore, de heer Leeson, 11 mei 1966 (waarin reeds werd opgemerkt dat de school in Den Haag in 1962 een subsidie van 30.000 gulden had gekregen).

¹¹⁹⁸ Jacqueline Knörr, 'When German Children Come 'Home': Experiences of (Re-)Migration to Germany—and Some Remarks about the 'TCK' Issue', in: idem ed., *Childhood and Migration: From Experience to Agency* (Bielefeld 2005) 51-76; David C. Pollock en Ruth E. van Reeken, *Third Culture Kids. Growing Up Among Worlds* (1999); Mary Edwards Wertsch, *Military Brats: Legacies of Childhood Inside the Fortress* (1991).

¹¹⁹⁹ M. van Erp, *De vliegende Hollander: een vooronderzoek naar de aansluitingsproblemen van Nederlandse kinderen na terugkeer uit het buitenland* (Stichting Nederlands Onderwijs in het Buitenland (Stichting NOB)/Stichting Centrum voor Onderwijsonderzoek van de Universiteit van Amsterdam 1988); Piet Deckers, *De Vliegende Hollander: vervolgonderzoek* (Stichting Nederlands Onderwijs in het Buitenland (Stichting NOB) 1992).

is dat eigenlijk wel.¹²⁰⁰ De studie bood de Nederlandse overheid de gewenste wetenschappelijke onderbouwing voor haar beleid. De NOB viel niet alleen op economische en politieke gronden te verantwoorden, maar had ook een sociaal en pedagogisch belang. De kosten voor de stichting kwamen van toen af volledig voor rekening van het ministerie van Onderwijs.

Uit interviews met ouders en oud-docenten blijkt dat men ook in Jakarta werd geconfronteerd met de ‘Vliegende Hollander’-problematiek.¹²⁰¹ Zoals de eerste expat-directeur, Rob Kools in een interview over het gezin Bolkestein vertelde, beleefden de kinderen van de Shell-directeur begin jaren zeventig een cultuurschok. Zij waren Engelstalig opgevoed en hadden moeite om zich aan het Nederlandse schoolleven aan te passen. Dat hun ouders erg veel op reis waren en hen dan achterlieten bij het personeel, hielp volgens hem ook niet echt!¹²⁰² Een andere vader, die midden jaren tachtig voor een hulpproject aan een Indonesische universiteit werkte, zei in een terugblik dat hij en zijn vrouw misschien onderschat hadden met welke ballast zij hun kinderen opzadelden door een uitzending naar het buitenland. Hij was zelf in Nederlands-Indië opgegroeid en beschikte over een groot netwerk in kringen van de Indonesisch intelligentsia. Zijn kinderen kenden echter alleen de dagelijkse realiteit van de NIS, waar zij tussen de zonen en dochters van Philips- en Shellpersoneel opgroeiden: ‘[Die kinderen] kwamen na het weekend met stoere verhalen op school, over dat ze op jacht waren geweest of in Singapore hadden gewinkeld. Terwijl wij gewoon thuisbleven. We gingen hoogstens eens een weekendje naar de Puncak.’¹²⁰³

Een steekproef uit de dossiers van vertrekkende leerlingen in de periode 1989-1993 en 1998-2002 laat zien dat zeker de helft van de leerlingen eerdere ervaringen in het buitenland had of buiten Nederland geboren was. De ouders werkten dan meestal voor bedrijven als Shell, Ballast Nedam, Philips of Nutricia – en in een klein aantal gevallen voor DHV of een universitaire instelling. Eind jaren negentig nam dit aandeel typische Third Culture Kids nog verder toe.¹²⁰⁴ [zie figuur 6.4., 6.5., 6.6. en 6.9.] Ook was er een groeiende groep kinderen van zelfstandig ondernemers en gemengde ouderparen, die vaak voor langere tijd in Indonesië woonden en niet altijd aanspraak konden maken op een NOB-subsidie of een vergoeding door de werkgever. Zelfs met zo’n subsidie van 825 gulden per kind betrof de ouderbijdrage in 1997 maar liefst 10.000

¹²⁰⁰ Jan Libbenga, ‘Het Flying Dutchman Syndroom’, *NRC Handelsblad* (20 september 1988) 4.

¹²⁰¹ Met enige vertraging werd in 1989 en 1993 ook in het gemeenschapsblad van de Nederlandse gemeenschap *De Paraplu* en het schoolblad *BuitenNissigheden* aandacht aan het onderzoeksrapport besteed: ‘Aansluitingsproblemen van Nederlandse kinderen na terugkeer uit het buitenland’, *De Paraplu* (maart 1989); NIS, *BuitenNissigheden* (12 maart 1993) (met in de bijlage een kopie van José van der Sman, ‘Eeuwig vliegende Hollanders’, *Elsevier* (13 februari 1992)).

¹²⁰² Volgens de ‘ongeauteuriseerde’ biografie over Bolkestein, had hij door zijn familiebanden met Indië langs moederskant altijd de wens gehad om naar Indonesië te worden uitgezonden. Bij aankomst in Jakarta zou hij het door Shell aangeboden woonhuis in een residentiële wijk hebben afgeslagen, omdat hij liever een oud-koloniale villa in het drukke centrum van de stad betrok. Naast zijn directeursfunctie bij Shell was hij voorzitter van de Nederlandse zakenlunch én het Nederlands schoolbestuur. Kools herinnert zich Bolkestein geadviseerd te hebben om zijn kinderen wat vaker op zijn rug te nemen of een uitstapje naar het aquarium te maken: Ton F. van Dijk, Marc Josten, Steven de Vogel, ‘Frits Bolkestein, een geslaagde onderneming. De ongeautoriseerde biografie’, *Vrij Nederland* (16 maart 1996) 32-52.

¹²⁰³ Interview met N.S.N., Jakarta 1981-1983 (23 maart 2012).

¹²⁰⁴ NIS, map vertrokken leerlingen 1989-1998 (bevat aanmeldingsformulier met gegevens over de schoolcarrière en de ouders) (eigen steekproef voor de jaren 1989, 1992-1993, 1998-1999, 2001-2002, 2005-2006). [zie figuur 6.9.]

gulden, wat zeker een drempel opwierp voor de toegang tot dit type onderwijs.¹²⁰⁵ Uit de leerlingenadministratie blijkt dat het aantal kinderen met een niet-Nederlandse ouder in die jaren een structureel fenomeen vormde. In beide periodes was een kleine minderheid van de ouders (respectievelijk 20% en 30%) gemengd gehuwd, hoewel niet noodzakelijk Indonesisch-Nederlands.¹²⁰⁶ Dat hun aanwezigheid, net als in de jaren zestig, vragen opriep bij de zogenaamd traditionele expatouders, bleek eind jaren tachtig. De Werkgroep Taalachterstand onderzocht toen of het taalniveau op de school vanwege de vele kinderen die thuis geen Nederlands spraken, niet onder de norm lag.¹²⁰⁷ Er werd zelfs voorgesteld om het schoolgeld te verhogen voor leerlingen met ouders die geen subsidie uit Den Haag ontvingen.

Het schoolbestuur consulteerde ook andere internationale scholen in de stad over deze taalkwestie. Op de BIS en de JIS werden kinderen met een taalachterstand weliswaar toegelaten, maar zij kwamen in een speciale klas terecht of kregen bijles.¹²⁰⁸ Ook hier vormden de kinderen uit gemengde huwelijke een kwetsbare groep. Toen de JIS in 1989 te maken kreeg met veel nieuwe aanmeldingen, besloten zij een voorrangregeling in te voeren voor kinderen met ouders uit een typisch buitenlandcircuit. Leerlingen van ouders die slechts eenmalig waren uitgezonden, werden doorverwezen naar de eigen buitenlandse scholen.¹²⁰⁹ Uiteindelijk besloot het schoolbestuur van de NIS om de situatie eerst nog even aan te kijken, want juist deze groepen waren immers van belang voor de continuïteit van de schoolpopulatie. Het aantal kinderen in die jaren schommelde sterk, met 180 leerlingen in 1980, 158 in 1989, 102 in 1998, en 130 leerlingen in 2002.¹²¹⁰ Uit de enquêtes van het adviesbureau Price Waterhouse & Coopers onder westers expats in de stad bleek dat de vergoeding van het schoolgeld door werkgevers niet langer meer vanzelf sprak. De internationale scholen moesten dus voor een breed spectrum van leerlingen aantrekkelijk én betaalbaar blijven.¹²¹¹ [zie figuur 6.8.]

¹²⁰⁵ Valeton, 'Nederlandse schoolclave in het Zuiden van Jakarta'.

¹²⁰⁶ NIS, map vertrokken leerlingen 1989-1998 (eigen steekproef).

¹²⁰⁷ Er werd in dit rapport ook specifiek onderscheid gemaakt tussen kinderen uit gemengde huwelijken (tussen een Nederlander en een Indonesische) en 'bipatride' gezinnen (tussen expats uit verschillende landen): NIS, map Bestuursvergaderingen 1988-2002, notulen Werkgroep Taalachterstand, 20 maart 1989.

¹²⁰⁸ Idem, notulen over aanpak taalproblematiek BIS en JIS, 1 december 1988.

¹²⁰⁹ In 1990 werd er tevens een onderscheid gemaakt tussen categorie I en II kinderen. De eerste categorie betrof kinderen van schoolpersoneel, certificaathouders, broers- en zussen van leerlingen, diplomatenkinderen, kinderen van ouders werkend voor iNGOs waarvoor geen school van de eigen nationaliteit in de stad aanwezig was, en oud-leerlingen van de JIS. Voor de tweede categorie bestond een wachtlijst en werd er voorrang gegeven aan wie al in Jakarta woonde. Daarnaast werd de bestaande certificatenregeling gewijzigd, waarbij werkgevers niet langer certificaten konden overdragen bij vertrek van een werknemer. (zij kregen uiteraard wel het geld voor de resterende jaren terug). In 1991 voerde de JIS voor haar middelbare afdeling ook een ESOL-taaltest in die het aantal aanmeldingen moest beperken: NIS, map Soedjak, memorandum JIS aan de ouders, 30 januari 1990; Idem, map bestuursvergaderingen 1988-2002, notulen 6 mei 1991 (bijlage brief JIS aan de ouders, 5 mei 1991).

¹²¹⁰ Vanaf 1990 werden ook kinderen met leerproblemen door de beperkte capaciteit geweigerd: NIS, map bestuursvergaderingen 1988-2002, notulen 1 december 1988; idem, map Soedjak, toelatingseisen 1 mei 1990 (1. nationaliteit niet-Indonesisch, 2. redelijke mate beheersen Nederlandse taal, actief en passief, 3. in staat gewoon, regulier basisonderwijs te volgen (bewijsstukken vorige school en oordeel directie en bestuur)).

¹²¹¹ Het zal hier mogelijk hebben meegespeeld dat ook voor uitgezonden ouders het schoolgeld een steeds zwaardere kluit werd. Zoals op basis van enquêtes van PWC onder westerse expats in Jakarta blijkt, was de schoolgeldvergoeding in 1978 nog vanzelfsprekend. De kinderen van de respondenten bezochten in 1995 de JIS (47%), de Britse school (26%), de Duitse school (7%), de Nederlandse school (3%), de Franse school (2%), de Lentera International School (een 'national plus' school) (2%) en andere scholen (13%); in 1983 gold dit nog voor 88% van de ouders; in 1995 daalde dit naar 83%:

'Leven in twee werelden': Nederlandse expatkinderen over Jakarta

Door de nadruk op de school als institutie mogen expatkinderen in dit hoofdstuk nauwelijks aan het woord komen, er is wel degelijk het een en ander bekend over hun dagelijkse leven in Jakarta en hun contacten met Indonesiërs. Die waren vaak afhankelijk van de levensstijl en beroepsmatige interesse in Indonesië van hun ouders en de grootte van de Nederlandse gemeenschap ten tijde van het verblijf. Het contact tussen Nederlandse en Indonesische kinderen was zeker in de jaren vijftig, ook om veiligheidsredenen, zeer beperkt. Na die tijd zorgden vooral de taalbarrière en het grote verschil tussen arm en rijk ervoor dat er nauwelijks diepgaande vriendschappen ontstonden. Een uitzondering vormden de kinderen van docenten, onderzoekers en ontwikkelingswerkers die ook enige tijd buiten de hoofdstad hadden doorgebracht en daardoor noodgedwongen (maar vaak ook door werkelijke interactie) Indonesisch hadden geleerd.¹²¹² Zo vertelde een Nederlands echtpaar dat in het kader van een ontwikkelingsproject in Bandung woonde, dat zij zonder zorgen hun zoon de kampong instuurden om bijvoorbeeld de schoenmaker te gaan halen: 'Dat duurde dan uren voordat hij terug was, want hij kreeg natuurlijk overal snoepjes en kneepjes omdat daar nooit een blank kind komt.'¹²¹³ Dat niet alle ouders er zo over dachten, blijkt uit het verhaal van een Nederlandse antropologe die in de jaren zeventig met haar gezin op het Javaanse platteland woonde: 'Soms nodigden we de kinderen van expats uit, zo van om en om bij elkaar spelen. Maar dat wilden de ouders niet. Het was gevaarlijk, ze konden wel ziek worden. Een keer kwam een meisje wel logeren, maar dat kreeg heel erg heimwee...'¹²¹⁴

De meeste contacten met andere kinderen dan klasgenoten waren die met de leerlingen van de andere internationale scholen in de stad. Hoewel er in Jakarta niet zoals in Den Haag een officieel samenwerkingsverband bestond, blijkt uit de schoolbladen van de NIS en de JIS dat er met enige regelmaat sporttoernooien of sociale activiteiten werden georganiseerd.¹²¹⁵ Buiten schooltijd trok men vooral met andere Nederlandse expatkinderen op en was men vaak meer dan in Nederland op het eigen gezin gericht. Dat gezinnen zich meer luxe konden permitteren dan thuis, en dat de kinderen als toerist veel van hun nieuwe omgeving zagen, blijkt uit de vakantieverslagjes van leerlingen in het schoolblad Buitennissigheden. Daarin ging het over tennispertijtjes bij Club Med op Bali, koala's knuffelen in Australië, orang-oetangs spotten op Sumatra – en heel gewoontjes – lekker fietsen in Nederland.¹²¹⁶

Expatriate Survey Jakarta Indonesia 1978, Price Waterhouse & Co. (Jakarta 1978) 15-1 (JIS); Idem, (Jakarta 1983) 21-23; Idem, (Jakarta 1997) 105-106.

¹²¹² Interview met M.G., Indonesië 1952-1968, jaren tachtig veldwerk (21 december 2011); Interview met N.S.N., Jakarta 1981-1983 (23 maart 2012); Interview met D.B. (Bandung 1980-1990) (27 december 2011); zie ook correspondentie Step Vaessen over de vriendschap tussen haar zoon en een Indonesische buurjongen in: Step Vaessen, *Jihad met sambal* (Amsterdam 2011) 77-79.

¹²¹³ Interview met H.V. en M.V. (Jakarta 1968, 1972, 1974, 1985-1986) (22 mei 2014).

¹²¹⁴ Interview met K.B., Java, West-Sumatra en Ambon 1974-75, 1985-1986 (29 maart 2013).

¹²¹⁵ JIS, *JES Newsletters* (1969-1976, 1987-1992, 2000-2001), zie bijvoorbeeld: 'JES will host tot he Dutch school', *JES Newsletter* 4 (18 februari 1970) 2; NIS, *Buitennissigheden* (1992-1994), zie bijvoorbeeld: 'voetbal bij de JIS', *Buitennissigheden* (16 oktober 1987); 'Jakarta to host baseball meet', *The Jakarta Post* (22 juni 1995).

¹²¹⁶ 'Nieuwjaarswensen en vakantieverslagen', *Buitennissigheden* (15 januari 1988); hetzelfde gold overigens voor de leerlingen van de JIS: 'Letter – Indonesia as kids see it', *The Jakarta Post* (31 maart 1996) (vakantieverslagen van JIS leerlingen Aila Peck, Jay, Emily Fisher, Lauren Richie, Ruth Morris, Thai Marie Eskildsen).

Als de Indonesische omgeving wel een rol speelde in het schoolleven was dit meestal in het kader van een themaweek of liefdadigheid. Zo was er de jaarlijkse Indonesiëweek waarin de leerlingen dieper ingingen op de topografie van het land en de verschillende culturele gewoontes, en deze vaak ook zelf uitprobeerden met dans- en kookworkshops. De opbrengst van deze week ging naar het goede doel, een Indonesische school waarmee al langere tijd banden bestonden.¹²¹⁷ Het was mede te danken aan de betrokkenheid van Werkgroep '72 dat de school ondanks het verloop van de leerlingen en het personeel een dergelijk engagement kon aangaan. Bij de opening van een nieuwe schoolcampus, zoals in 1972 en in 1990, werd ook altijd een donatie aan minderbedeelde Indonesische scholen in de omgeving gedaan. De band met de school van Nur Abidi maakte dat in het schoolblad van 1983 zelfs al van 'onze Indonesische kinderen' werd gesproken.¹²¹⁸ Toen in 2001 een fototentoonstelling werd georganiseerd, waarbij leerlingen van de NIS en van een school op vuilnisbelt Bantar Gebang hun dagelijks leven in beeld brachten, werden de onderlinge contrasten pijnlijk duidelijk. Op de foto's van de Nederlandse kinderen vooral zwembaden in de tuin, op die van de Indonesische kinderen de afvalhopen waarop zij na schooltijd plastic verzamelden. Voor de eindtentoonstelling reisden de Nederlandse kinderen wel naar Bantar Gebang af om hun leeftijdgenootjes in levende lijve te ontmoeten.¹²¹⁹ (zie afbeelding 64)

De nadruk in het onderwijs op de NIS lag op de Nederlandse taal en cultuur, en nationale feestdagen waren aanleiding voor veel activiteit op de school. Vaak was dit de ontmoetingsplek voor de viering van Koninginnedag, Kerst en Sinterklaas.¹²²⁰ Dat met name het laatste feest ook gevoelig kon liggen, gezien de discussie over het racistische karakter van de figuur van zwarte piet in Nederland, leek niet tot Jakarta door te dringen. Net als binnen Nederlandse expatgemeenschappen elders ter wereld werd dit feest juist uitbundig gevierd.¹²²¹ Met dank aan het bedrijfsleven kon daarbij ook vaak een spectaculaire entree worden gemaakt, doordat Sint

¹²¹⁷ De opbrengst van de week ging veelal naar het goede doel. Er waren daarnaast ook een Nederland- en een Europa-week: 'Indonesiëweek ten goede goede doel', *Buitennissigheden* (31 januari 1989) (de opbrengst ging dat jaar naar de kleuterzorg in Kampung Sunter); Frans Bendermacher e.a. ed., *NIS Jakarta. Nederlandse Internationale School 1967-1987* (Jakarta 1987); José van Balen e.a. ed., *Nederlandse internationale school Jakarta 1967-1992* (Jakarta 1992); zie ook de foto's die leerlingen zelf van deze culturele activiteiten zoals Balinees dansen uploaden op de website www.schoolbank.nl.

¹²¹⁸ Ook de andere internationale scholen hielden regelmatig inzamelingsacties of organiseerden activiteiten ten goede van de buurt. Bij de NIS heette dit het Tolong Anak-Anak programma: 'Evaluatie opening school', *Buitennissigheden* (25 oktober 1990); 'Rommelmart en voetbaltoernooi: opbrengst school Nur Abadi', *Buitennissigheden* (12 april 1991); 'Student clean up beach', *The Jakarta Post* (15 mei 1995); 'Jis community widens coverage of its aid', *The Jakarta Post* (31 maart 1998).

¹²¹⁹ Theo Haerkens, 'Fototentoonstelling op vuilnisbelt Bantar Gebang in Jakarta', *Dagblad van het Noorden* (29 mei 2001).

¹²²⁰ 'Sinterklaasviering met hapjes KLM', *Buitennissigheden* (25 oktober 1990) (het bericht gaat over 'Spaanse activiteit aan de kust van Java!'); NIS, map ingekomen telefax 1994-1995 ('suikergoed Sinterklaas gearriveerd'); Gesloten archief ministerie van Buitenlandse Zaken, map koninklijk bezoek NIS 1995, memorandum van de plv. chef de poste Jakarta aan de chef DKP, 16 juni 1995 (over de activiteiten op de school met een 'Nederlands karakter'); zie ook de foto's die leerlingen van deze vieringen uploaden op de website www.schoolbank.nl.

¹²²¹ Paul Faber, *Sinterklaas overzee. Avonturen van een reislustige heilige* (Amsterdam 2006).

en Pieten – zoals in 1973 en 1992 – per helikopter of motor arriveerden op het schoolveld!¹²²² (zie afbeelding 65)

*Dat de kinderen van de Nederlandse school, behalve van de Indonesische omgeving, ook vervreemd konden raken van het ‘gewone’ leven in Nederland, baarde de ouders en onderwijzers soms wel zorgen. Toen er in 1995 sprake van was dat koningin Beatrix en prins Claus naar Indonesië kwamen, schreef directeur Esser dat de kinderen zeer gebaat zouden zijn bij hun bezoek. Zij leefden in twee werelden, die van de metropool Jakarta en de wereld van de school, ‘een stukje Nederland in de tropen.’¹²²³ Dat ook andere docenten tot dit inzicht kwamen, blijkt uit het verhaal van schrijfster Jitske Mulder, die tussen 1981 en 1986 godsdienstenlessen op de NIS verzorgde. Zij was getrouwd met een Indonesische man en publiceerde onder het pseudoniem Ruth Havelaar over haar leven in de Indonesische samenleving. In haar boek *Inkwartiering* schrijft zij dat de kinderen dol waren op haar verhalen. Wel had zij een flink lagere levensstandaard dan de meeste expats: ‘In de pauzes aten zij Hollandse koek en andere lekkernijen, terwijl ik brood gevuld met kokos, kacang hijau of pinda’s haalde bij een straatventer.’¹²²⁴ Het enthousiasme bij de leerlingen om deze nieuwigheden te leren kennen, werd vooral beperkt door ouderlijke zorgen over hun gezondheid en veiligheid. Toen het Nederlandse School TV weekjournaal in 1995 een bezoek aan de school bracht en één van de leerlingen met de camera volgde, ging zij voor het eerst naar de markt mee met ‘haar kokkie’ – omdat de regisseur dit zo had bedacht.¹²²⁵*

Ten slotte is het belangrijk om ons te realiseren dat de NIS in vergelijking met de andere internationale scholen in Jakarta nog altijd zeer ingebed in een Indonesische woonwijk ligt en weinig (zichtbare) veiligheidsmaatregelen heeft getroffen. Hoge muren en een anti-tank sluis zoals bij de JIS ontbreken hier. Noch is men zoals de Britse school in een particulier beveiligde new town gevestigd. Deze toegankelijkheid en de kleinschaligheid van de school wordt volgens rapporten van de Onderwijsinspectie zeer gewaardeerd door de ouders.¹²²⁶ (zie afbeelding 70-73) Zo kon immers toch de illusie van een Nederlandse buurtschool ontstaan waar sommige kinderen zelfs per fiets naartoe rijden. Zoals één ouder zei: ‘Dat is tegenwoordig in Nederland al bijna ondenkbaar!’¹²²⁷ Een andere ouder vertelde dat hij dit sinds het hogere dreigingsniveau voor terreuraanslagen niet langer toestond.¹²²⁸ Soms werkt de school ook samen met de buurt om de omgeving, ook in hun eigenbelang, te verbeteren. Zo wordt er regelmatig gesprayd tegen muggen die mogelijk Dengue overbrengen en zorgt men dat er onderling contact is over de

¹²²² NL-HaNa, Ambassade Indonesië 1962-1974, 2.05.188, inv.nr. 600, brief van de Nederlandse schoolvereniging Indonesië aan de leden van de schoolvereniging, 9 oktober 1974 (‘de goedheiligman landde gewoontegetrouw per hefschroefvliegtuig’); zie ook de foto’s die leerlingen uploaden op de website www.schoolbank.nl.

¹²²³ Gesloten archief ministerie van Buitenlandse Zaken, map koninklijk bezoek NIS 1995, brief van de directeur van de NIS geciteerd in: memorandum van de plv. chef de poste Jakarta aan de chef DKP, 16 juni 1995.

¹²²⁴ Een fragment uit Jitske Mulder (Ruth Havelaar), *Inkwartiering* (De Geus: Breda 1992) afgedrukt in: José van Balen e.a. ed., *Nederlandse internationale school Jakarta 1967-1992* (Jakarta 1992) 18-19.

¹²²⁵ NIS, draaiboek NOT, Inge Tol aan Bert de Jong, opzet van het item (13 maart 1995); Uitzending Schooltv-weekjournaal (TELEAC, NOT), 7 april 1995.

¹²²⁶ *Rapport Periodiek Kwaliteitsonderzoek NIS Jakarta 2007*, Inspectie van het Onderwijs, 11 juni 2007; idem, 17 oktober 2011.

¹²²⁷ Interview met M.R., 2006-2012 (23 mei 2012).

¹²²⁸ Interview met M.L. (Jakarta 2000-2012) (4 mei 2012).

veiligheidssituatie.¹²²⁹ Ook zijn er Indonesiërs werkzaam in de beveiliging en de administratie van de school. Zij zijn uiteindelijk degenen met de langste carrières op de school.¹²³⁰

Conclusie

In 2014 kregen internationale scholen in Jakarta van het Indonesische ministerie van Onderwijs het verzoek om het woordje ‘internationaal’ uit hun officiële naam te verwijderen. De meeste scholen mochten dit afdoen als een nationalistische oprisping en de letter ‘i’ in hun acroniem simpelweg vervangen door ‘intercommunity’ of ‘intercultural’, de maatregel stond symbool voor een bredere verschuiving in het politieke landschap.¹²³¹ De geschiedenis van deze scholen sinds de jaren vijftig laat zien dat zij lange tijd functioneerden in een vacuüm. Er was wel contact met de Indonesische overheid, maar alleen om praktische zaken te regelen, zoals huisvesting en werkvergunningen – een kwestie van diplomatiek overleg. In de huidige tijd wordt verwacht dat deze scholen in hun curriculum ook aandacht besteden aan de Indonesische taal, cultuur en religie. De voornaamste reden hiervoor is dat de Indonesische middenklasse steeds meer interesse toont in Engelstalig onderwijs, dus er concurrentie is ontstaan met lokale scholen. De Indonesische overheid heeft bovendien de ambitie om dat onderwijs te internationaliseren. Anders dan in Den Haag is in Jakarta bij de verwezenlijking hiervan geen samenwerking gezocht met de bestaande buitenlandse en internationale scholen. Wederzijds wantrouwen en superioriteitsgevoel zorgden voor een gespannen situatie. De parallelle werelden van het expat- en Indonesische onderwijs waren echter niet alleen het gevolg van lokale regelgeving. Wat ook meespeelde, waren het hoge schoolgeld en de toelatingseisen van de internationale scholen.¹²³²

Het onderwijslandschap in Jakarta is enorm verbreed, mede als gevolg van de groei van de expatgemeenschap en de meer gevarieerde beroepsgroepen en schoolcarrières. Door deze diversiteit zijn er steeds meer verschillende financieringssystemen voor het internationale onderwijs ontstaan. Aanvankelijk verliep dit vooral via vergoedingen door werkgevers, maar later begonnen ook thuisoverheden subsidies te verlenen voor het overzeese onderwijs. Recentelijk is er zelfs enige competitie ontstaan tussen de lokale en expatscholen in de stad. Dat heeft direct te maken met het grote aanbod van particuliere Indonesische scholen met een internationaal curriculum, en met de toegenomen interesse van de lokale middenklasse voor Engelstalig onderwijs. Zeker niet alle expatscholen hebben de behoefte om zich te richten op Indonesische leerlingen (niet noodzakelijk *repats*), maar het biedt een aantal van hen wel de

¹²²⁹ ‘Waarschuwing vanuit JIS over dievenbende: expatriate gezinnen slachtoffer’, *Buitenissigheden* (3 februari 1993).

¹²³⁰ José van Balen e.a. ed., *Nederlandse internationale school Jakarta 1967-1992* (Jakarta 1992) 8-9; Jane Beith James and William Woodruff, *Jakarta International School: the first fifty years* (Jakarta 2001) 74-93 (‘our host family’).

¹²³¹ Michel Maas, ‘Internationale school in Indonesië niet langer internationaal’, *de Volkskrant* (3 december 2014); Erwida Maulia, Abdul Khalik, ‘With rules hazy, international schools in Indonesia are left in confusion’, *Jakarta Globe* (4 december 2014).

¹²³² Sakkhiya situeert het streven naar ‘internationalisering’ ook in de strijd om OECD fondse: Gellert, ‘Optimism in Education’, 385; Sakkhiya, ‘Interrogating identity’, 349-51, 54-57.

mogelijkheid om financieel rendabel te blijven.¹²³³ Het is de vraag hoe dit zich verder zal ontwikkelen, en of hier net als in Den Haag in de jaren vijftig op termijn samenwerking zal ontstaan tussen de internationale scholen - of met het Indonesische schoolsysteem. Uit een recente interviewstudie onder de Indonesische elitejeugd kwam naar voren dat zij de internationale school Jakarta als cultureel kapitaal zien en de weg naar 'global citizenship', maar ook dat zij zich juist door de confrontatie met expat-leerlingen en *Third Culture Kids* meer Indonesisch gaan voelen.¹²³⁴ De bekendste internationale scholen voor expats, waaronder de NIS, de JIS, de BIS, de Franse, de Duitse, en de Japanse school worden vooralsnog, zoals voorheen, in stand gehouden met financiële steun van werkgevers en het thuisland.

De oprichtingsgeschiedenis van de NIS en de JIS laat zien dat er in de jaren vijftig en zestig, door het verdwijnen van het koloniale onderwijssysteem, een geheel nieuwe en afzonderlijke voorziening voor expatkinderen in de stad moest komen. Men kon een beroep doen op Indonesische leerkrachten die nog Europees onderwijs hadden genoten, maar de nationale wetgeving dwong tot het voeren van een streng toelatingsbeleid. De mogelijkheden voor het aantrekken van expat-personeel en het bouwen van een eigen school waren aanvankelijk beperkt. De vijandige opstelling van de Indonesische overheid bemoeilijkte de oprichting van de NIS, maar het hielp ook niet dat de Nederlandse overheid weinig op had met Nederlands onderwijs in het buitenland. De meeste ouders wilden, met het oog op de terugkeer van hun kinderen, aansluiting bij het Nederlandse onderwijssysteem, wat in de praktijk alleen mogelijk bleek met donaties uit het bedrijfsleven. Door de groei van de Nederlandse expatgemeenschap vanaf eind jaren zestig waren steeds meer investeringen nodig. Op een kleine bijdrage van het ministerie van Onderwijs na namen alleen grote werkgevers, zoals Philips en Shell, in die jaren hun verantwoordelijkheid.

Pas in de jaren zeventig zien we een verandering optreden als de Nederlandse overheid in het kader van de ontwikkelingssamenwerking met Indonesië een groot aantal technische deskundigen begint uit te zenden. Deze wensten onderwijs voor hun kinderen op het niveau van Nederland, en beschouwden dit als een voorziening die een werkgever binnen het internationale uitzendcircuit diende te bieden. Het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken redeneerde aanvankelijk dat het alleen voor individuele werknemers een schoolgeldregeling hoefde te treffen en dat de verantwoordelijkheid toch vooral bij het gastland lag. Maar die opstelling bleek al snel onhoudbaar. De NIS had een nieuw schoolgebouw nodig en wist, zij het na jaren strijd, met succes een subsidie los te krijgen bij de ministeries van Buza, CRM en Onderwijs. Naast het economische belang van Nederlands onderwijs in het buitenland wezen zij op de gemeenschapsfunctie van de school, en op de ondersteunende werking voor de politieke en culturele betrekkingen met Indonesië. Het begon met een eenmalige bijdrage aan de

¹²³³ Angela Jelita, 'The teacher exodus: why are Jakarta's international school teachers leaving?', *Indonesia Expat* (3 juli 2015) (zoals een lerares van de BIS in het artikel stelt: '[my] school is becoming more like a business, with less of a community spirit and no longer a family feeling, which [...] is due to the economy and the exodus of oil, gas and mining expats'); Michel Maas, 'Kopzorgen aan 't Juf Els Plein', *de Volkskrant* (9 oktober 2006) 4.

¹²³⁴ Danau Tanu, 'Becoming "international": the cultural reproduction of the local elite at an international school in Indonesia', *Southeast Asia Research* 22: 4 (2014) 579-596.

nieuwbouw van de school, maar de NIS pakte door. In samenwerking met andere Nederlandse scholen in het buitenland en met werkgeversorganisaties wist zij een structureel financieringssysteem af te dwingen, met de oprichting van de stichting NOB in 1980 als startpunt.

Er waren verschillende oorzaken voor de onhoudbaarheid van het oude systeem. De contacten met de Indonesische overheid zorgden vaak voor wrijving en er was niet langer één werkgever of sector dominant binnen de Nederlandse expatgemeenschap in Jakarta. De Nederlandse overheid kon niet achterblijven, aangezien andere overheden al in de jaren vijftig - en soms nog verder terug – over een dergelijk schoolsysteem beschikten. Maar ook omdat de overheid in Nederland voor migrantenkinderen het Onderwijs in de Eigen Taal en Cultuur had opgezet – en financierde. Door die verschuiving kon de NIS veel professioneler te werk gaan dan in de beginjaren, en overwegend met expat-personeel (voor het onderwijs) werken. Overigens bleven de echt grote structurele bijdragen aan de school van het bedrijfsleven komen. Zij waren ook zeer actief in de lobby voor de nieuwbouw en de latere oprichting van de stichting NOB, omdat zij zagen dat het economisch belang van de school niet te onderschatten viel. Dat het ministerie van Onderwijs meer verantwoordelijkheid begon te nemen, had te maken met de toenemende aandacht voor het belang van het expatkind, en niet alleen voor het tevreden houden van hun ouders. Zij keerden immers terug naar Nederland, of vertegenwoordigden het vaderland elders ter wereld, dus waren de ambassadeurs van de toekomst.¹²³⁵ In die andere manier van denken heeft het onderzoek naar *Third Culture Kids* zeker een rol gespeeld.

Dat de verhouding tussen Nederland en Indonesië veranderde en de voormalige kolonie grote politieke en economische ontwikkelingen doormaakte, maakte dat veel werd besloten over de hoofden van de expatleerlingen heen. Uit studies naar expatscholen op andere posten, die in ontwikkelingslanden in het bijzonder, blijkt dat het vaak onzeker was hoe de toekomst van de school eruit zou zien, zowel de juridische status als qua financiële middelen.¹²³⁶ Daar kwam nog bij dat het aantal leerlingen sterk fluctueerde, zoals bij iedere school met een expatpopulatie. De verhogingen van het schoolgeld en de scherpere toelatingseisen die hier het gevolg van waren, vielen vaak nadelig uit voor leerlingen die zich op de grens van de expat-categorie bevonden. We moeten dan denken aan nazaten uit gemengde relaties of de kinderen van zelfstandig ondernemers die langere tijd in Indonesië woonden en niet altijd over een ruim budget beschikten. Doordat enkele bedrijven met een lange ervaring in Indonesië en met nauwe banden met de ambassade betrokken waren bij de oprichting van de NIS, kon de school lange tijd goed blijven draaien. De latere subsidies van de Nederlandse overheid, een gevolg van de ontwikkelingssamenwerking met Indonesië, ondervingen de toegenomen diversiteit onder de

¹²³⁵ Het paradoxale is dat de Nederlandse overheid aanvankelijk weliswaar afzag van een vergelijkbaar overzees onderwijssysteem, zoals de Duitsers en Fransen hadden, maar met het oog op terugkerende rijksgenoten uit de voormalige koloniën wel investeerde in het onderwijs voor die groep aldaar. In het geval van het Caraïbisch gebied werd dat tot in de jaren negentig volgehouden: Gert Oostindie, *Knellende koninkrijksrelaties*, 328.

¹²³⁶ Anne-Catherine Wagner, *Les nouvelles élites de la mondialisation: Une immigration dorée en France* (Paris: 1998) 63-70; Adrian Favell, *Eurostars and Eurocities: Free Movement and Mobility in an Integrating Europe* (Oxford 2008) 125-27; Mary Hayden en Jeff Thompson, *International schools: growth and influence* (UNESCO: Paris 2009) 21-22, 47, 55-56 (zij wijzen daarbij op de blijvende kloof tussen de salarissen van expatriate- en lokaal onderwijspersoneel).

leerlingen qua onderwijscarrière. Niet langer ging het alleen om kinderen van wie de ouders binnen een gesloten expatcircuit carrière maakten, zoals de olie-industrie of de diplomatie. De door de Nederlandse overheid aangemoedigde internationalisering raakte tal van beroepsgroepen, dus het ging om een gedeelde verantwoordelijkheid van werkgevers en overheden. Dat lokale overheden in Jakarta niet, zoals in Den Haag, op die manier redeneerden, zodat de NIS ook op ondersteuning kon rekenen door het gastland, had veel te maken met het buitenlandbeleid van Indonesië. Mede door het koloniale verleden waren zij veel terughoudender in het onderstrepen van de afhankelijkheid van buitenlandse experts en investeerders voor de ontwikkeling van het land. Een symbolisch gebaar als de financiering van een internationaal school, zoals in Den Haag, was uitgesloten. In hun ogen viel de hulpbehoefendheid van de Nederlandse 'culturele minderheid' in Indonesië bovendien alleszins mee.

Wat het perspectief van de ouders betreft en de docenten die betrokken waren bij het bestuur van de school, die moesten roeien met de riemen die ze hadden. Als er geen geld voor expat-leerkrachten beschikbaar was, deed men een beroep op Indonesische leerkrachten; wanneer het schoolgebouw te klein werd, verbouwde men een woonhuis; groeide het aantal leerlingen te snel, dan waren er altijd wel inval-moeders; dreigde het aantal leerlingen sterk te dalen, dan werd er Engelstalig onderwijs aangeboden om meer leerlingen te trekken. Voor de ouders was, net als in Den Haag, het belangrijkste dat de continuïteit van de schoolcarrière van hun kinderen werd gegarandeerd. Dat kon op een Nederlandse, maar ook op een anderstalige internationale school in de stad zijn. Zij wisten bovendien zowel hun werkgevers als de Nederlandse overheid ervan te overreden dat een dergelijke voorziening door andere internationale werkgevers ook gegarandeerd werd. Docenten en ouders wilden de leerlingen bovendien zoveel mogelijk ontzien, omdat zij al zo ver van huis zaten. Wat hielp, waren de vele feesten en uitstapjes waarin de ene keer het Nederlandse, en dan weer het Indonesische element overheerste. Die aanpak sloot aan bij de gemeenschapsfunctie die de school voor de bredere groep van Nederlandse expats in Jakarta had.

Met de recente afbouw van het financieringssysteem van de stichting NOB sinds 2014 is de positie van expatkinderen met minder vermogende ouders opnieuw onder druk komen te staan. Een nieuwe lobby van de stichting, samen met de VNO/NCW, het MKB en D'66 mocht niet baten. De 230 euro vergoeding van het schoolgeld zal de komende jaren steeds verder worden verlaagd. Het NOB blijft intussen wel bestaan als kennisplatform en uitzendorganisatie voor docenten.¹²³⁷ Welke gevolgen deze wijziging in het beleid zal hebben voor het voortbestaan van de NIS, is nog onduidelijk. Al vanaf de jaren negentig biedt de school een Engelse opleiding met een internationaal curriculum aan, zodat nu ook leerlingen uit andere expatgemeenschappen en uit de lokale elite nu tot hun populatie behoren. Ook biedt zij in deeltijd NTC-onderwijs aan voor

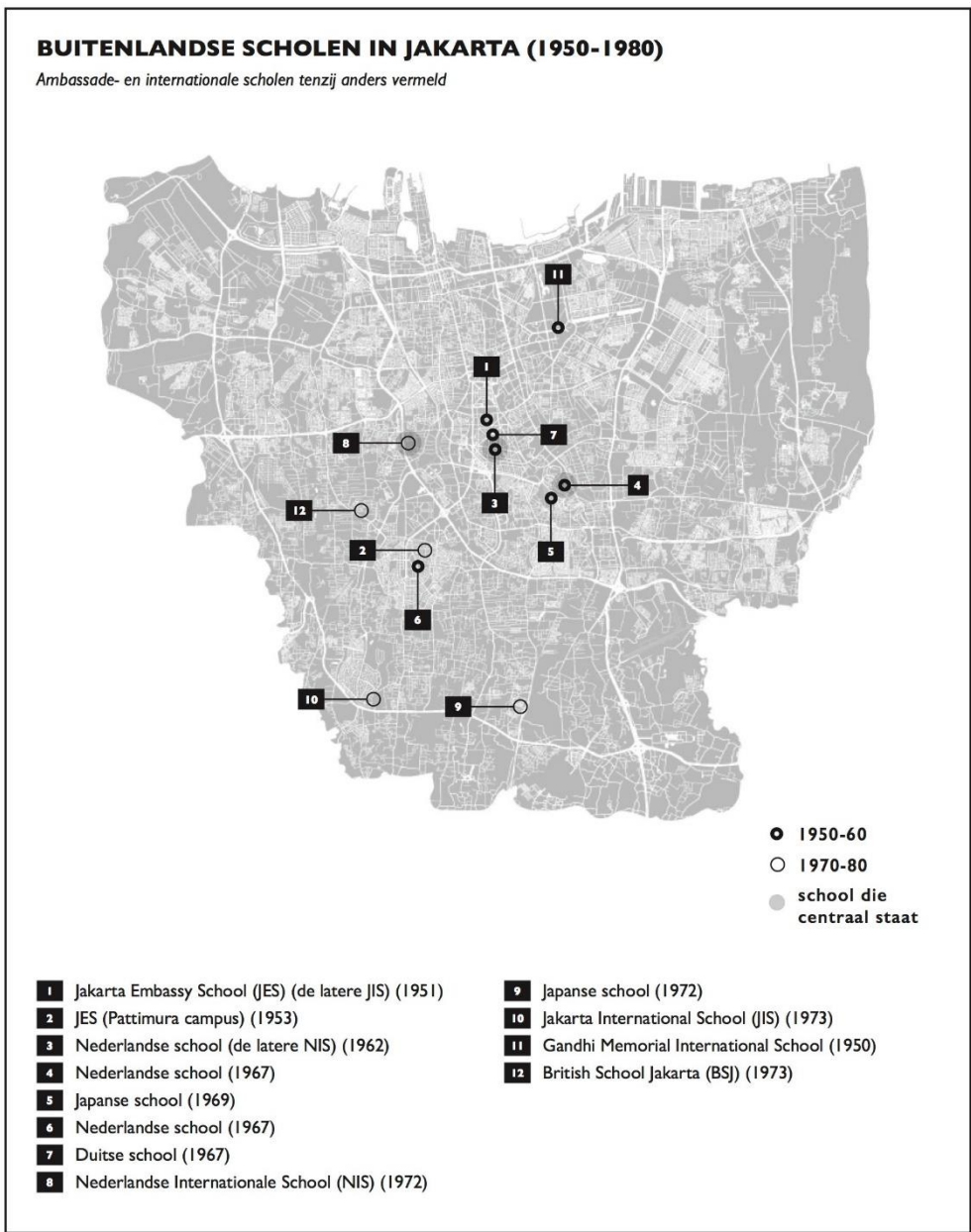
¹²³⁷ Het aantal Nederlandse kinderen dat in het buitenland Nederlands onderwijs volgt, is sinds de oprichting van de Stichting NOB juist enorm gestegen. Waar het in 1980 nog om zo'n 2000 leerlingen op 60 scholen ging, bestaat het netwerk inmiddels uit 200 scholen in 199 landen, die zo'n 15.000 leerlingen onderwijzen. Het subsidiebedrag van 18 miljoen euro in 2013, werd in 2014 verlaagd naar 10 miljoen en zal in de komende jaren nog verder worden afgebouwd: *De staat van het Nederlands onderwijs in het buitenland*, Jaarrapport stichting NOB (2015/2016) voorwoord, 44-45.

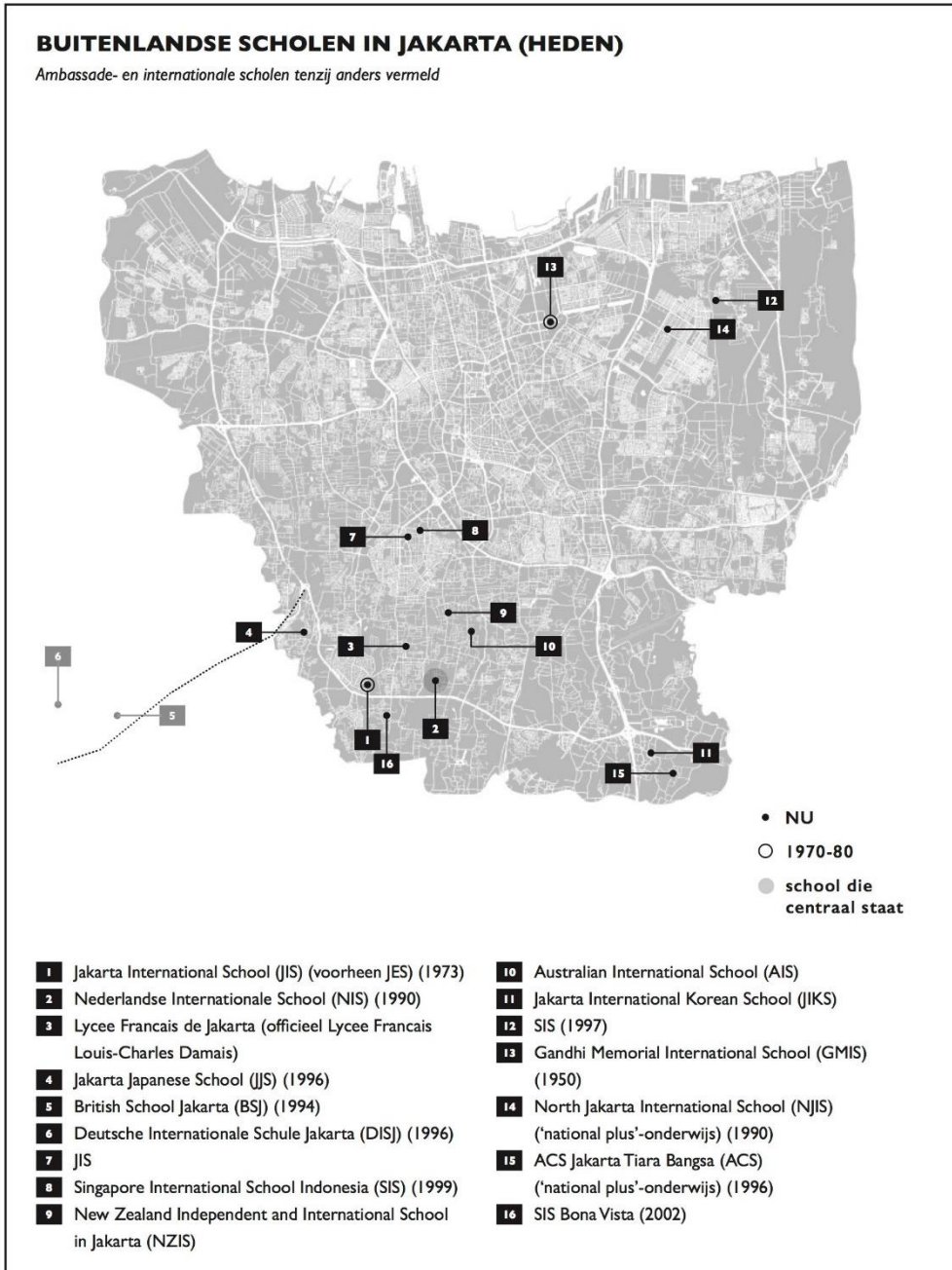
Nederlandse kinderen die overdag een andere internationale school bezoeken.¹²³⁸ Deze parallelle leerstromen zijn inmiddels wat aantallen leerlingen betreft bijna net zo groot als de reguliere Nederlandse school.¹²³⁹ Al in 2006 zei schooldirecteur Gunneweg in een interview met *de Volkskrant* dat zulke ontwikkelingen ook pasten binnen de internationalisering van het onderwijs in Nederland. Dat sommige expatouders er voor vreesden dat de NIS een 'zwarte school' zou worden, vond hij achterhaald én hypocriet.¹²⁴⁰ Het herdefiniëren van de doelgroepen van het internationale onderwijs was immers al lange tijd gaande. De 'Nederlandse kindertjes' in Jakarta waren er met hun erkenning als typisch 'Hollands' fenomeen over het geheel genomen zeker niet op achteruitgegaan.

¹²³⁸ Er is zelfs even sprake van een fusie met de Australische school in Jakarta. Er worden ook lokalen aan hen verhuurd wanneer de school in 2004 met leegstand kampt door teruglopende leerlingenaantallen: Maten, 'Een paradijs voor kinderen met sluiting bedreigd'; Weissink, 'Indonesië: school dicht'.

¹²³⁹ *Rapport Periodiek Kwaliteitsonderzoek NIS Jakarta 2007*, Inspectie van het Onderwijs, 11 juni 2007 (terugblik 1997-2004) 11; Idem, 17 oktober 2011, 11.

¹²⁴⁰ Maas, 'Kopzorgen aan 't Juf Els Plein'.

Mijn generatie en expats die overal ter wereld thuis zijn

Toen ik in 2015 bij de Petroleum Wives Club (PWC) van Den Haag informeerde of zij een archief hadden, werd ik uitgenodigd om één van hun ledenvergaderingen bij te wonen. De Amerikaanse voorzitter ontving ons bij haar thuis in het Statenkwartier. De club bestond al sinds 1986, maar zij was hier pas een jaar. Ze was wat zij zelf noemde 'een expat op leeftijd'. Haar man was een ervaren ingenieur en liep inmiddels tegen zijn pensioen, de kinderen waren het huis uit, en haar eigen carrière beschouwde zij al als voltooid. Dat maakte hen een aantrekkelijk en relatief goedkoop koppel om uit te zenden. Het was meteen ook hun eerste uitzending naar het buitenland. Dat kon niet gezegd worden voor de meeste van de andere PWC-leden aan tafel, die vaak al hun hele werkende leven, of dat van hun partner, van hot naar her reisden. Zo ontmoette ik een vrouw van begin dertig die in China was opgegroeid, naar Amerika was geëmigreerd met haar ouders, en nu door haar huwelijk en haar eigen werk opnieuw veel reisde. Zij had geen duidelijke 'homebase' meer en wist ook niet waar zij ooit zou eindigen. Voor haar was Den Haag slechts één plek in een reeks van verhuizingen, en het PWC daarbinnen een punt van herkenning. Er mochten hier dus vrouwen uit een typisch Haagse expatsector bijeenkomen, er leek wel degelijk sprake te zijn van verandering. Een nieuwe generatie jonge en flexibele expats meldde zich, net als een door de bezuinigingen ontstane groep van expats op leeftijd.

In Jakarta werd ik mij ervan bewust dat er niet langer meer sprake was van één Nederlandse gemeenschap op de jaarlijkse receptie op Koninginnedag (inmiddels Koningsdag). Uiteraard waren de grote werkgevers, de NIS en het bestuur van de Werkgroep '72 van de partij, maar de meeste expats van mijn leeftijd hadden die avond wel wat beters te doen. Hen ontmoette ik tijdens de via Whatsapp en e-mail gearrangeerde uitgaansavondjes en sportwedstrijdjes. Zij waren meer op hun gemak op anonieme plekken, zoals de Starbucks Coffee in één van de hypermoderne malls, of gingen juist op zoek naar lokale hotspots, zoals de Treehut Bar in Kemang. Daar konden ze in tegenstelling tot veel uitgaansgelegenheden gewoon buiten zitten en waanden ze zich even in een gentrified stadswijk waar ook ter wereld. Het was hier dat ik een biertje dronk met een jonge Nederlandse kunstenaar met Indonesische roots, die zich voor een expositie in het moderne kunstmuseum had geëngageerd. Overdag kwam ik in dezelfde wijk een jonge Nederlandse ingenieur tegen in de koffiebar-cum-boekwinkel, Aksara, die vertelde dat zij elke twee maanden langskwam in Jakarta om aan een waterproject te werken. Haar mannelijke collega was voor een langere periode naar Jakarta uitgezonden, maar hij twijfelde nog of hij het traditionele expatbestaan met een groot huis en bewaking eigenlijk wel wilde. Bovendien moest een partner er maar zin in hebben om mee te komen en dan ook nog eens te trouwen - voor een visum!

Het leek dus niet langer alleen de vraag wie er nog recht had op een expatpackage, maar ook wie er nog voor een langere tijd wilde worden uitgezonden. Wellicht dat de in dit boek beschreven generatie van expats die voor drie tot vijf jaar met hun gezin naar het buitenland vertrekken een verdwijnend fenomeen is. Ook in de media en in onderzoeken over management blijkt dat de huidige professionals (en hun werkgevers!) een heel andere opvatting over hun

carrière hebben. Zij zijn gewend van werkgever te veranderen, op tijdelijke contracten te werken, en daarbinnen hun eigen professionele groei te bewaken.¹²⁴¹ Zij kunnen praktisch overal werken waar WIFI is, kopte het NRC Handelsblad. De flexpat of semigrant als de toekomst?¹²⁴² Uiteraard brengt het continu heen en weer reizen ook andere gevaren met zich mee, niet in het minst voor het milieu. Ook zullen juist groepen die minder mobiel zijn, doordat hun paspoort of diploma in een minder welvarend land is afgegeven, wel degelijk bereid blijven om grotere offers te brengen om toch te kunnen blijven reizen en werken in het buitenland, ook zonder expatvoorwaarden. Het is de vraag voor wie de devaluatie van het expat-package echt schadelijk gaat uitpakken? Voor hen die thuis ook werk kunnen vinden en zelfs een betere positie op de arbeidsmarkt innemen door hun korte ervaring in het buitenland, of voor hen die thuis geen werk op niveau kunnen vinden en dus gedwongen zijn een reizend bestaan te blijven leiden?

Misschien pasten de tijdelijke contracten en korte verblijven in het buitenland wel goed bij mijn generatie. Terwijl ik aanvankelijk medelijden had met mijn Indonesische collega en goede vriend Y.P., die voor zijn Master en promotieonderzoek in Nederland verbleef, maar in de tussentijd telkens terug naar Indonesië moest omdat zijn visum verliep, wees hij me erop dat hij ook graag terugging naar zijn thuisland. Daar woonde zijn familie en kon hij een bijdrage leveren aan het Indonesische onderwijs. Zonder zijn academische werk aan een lokale Indonesische universiteit te romantiseren, zag hij tal van toekomstmogelijkheden buiten Nederland. Hij stond in contact met onderzoekers in Singapore, de VS, en kon ook van huis uit internationaal publiceren. Hetzelfde gold voor mijn Amerikaanse collega en goede vriendin L.Y., met wie ik samen een Indonesische taal cursus volgde in Yogyakarta. Terwijl ik na drie maanden weer naar huis ging, bleef zij voor haar antropologische onderzoeksproject zeker twee jaar in Indonesië wonen. Dat zij al in Engeland gestudeerd had en door haar relatie in Nederland gewoond had, maakte dat zij dit als de normaalste zaak van de wereld beschouwde. Dat dit ook een enorme druk op haar privéleven legde en plannen over de toekomst constant deed veranderen, ontkende zij zeker niet.

Hoe anders waren de ervaringen van de generatie van expats die tussen de jaren vijftig en negentig naar het buitenland werden uitgezonden en in dit boek centraal stonden? Uit hun verhalen blijkt dezelfde onzekerheid over een vreemd land, dezelfde spanning over een nieuw werkavontuur, en dezelfde trots over hun aanpassingsvermogen bij iedere volgende verhuizing. Uiteindelijk keerden de meesten terug naar hun oude werkgever of thuisland, waar zij werden geconfronteerd met de tijdelijkheid van hun status als expat. Zoals de Nederlandse Shell-medewerker die ik in de inleiding opvoerde: 'Dan sta je bij terugkomst ineens weer zelf bij het kopieerapparaat. Niemand die het voor je doet. Dat is wel een shock.'¹²⁴³ Het Nederlandse echtpaar dat ik met hun personeel vastlegde op camera, concludeerde bij terugkomst in Nederland: 'Ja, het was een beetje koloniaal. Het was luxe. Maar nu hebben we een

¹²⁴¹ Talent Mobility 2020. *The next generation of international assignments. Managing tomorrow's people*, PriceWaterhouseCoopers (2010); Suzanne Kaijzer en Maartje Koppen, 'Herzie beloningspakketten van expats', *Het Financieele Dagblad* (22 juli 2010).

¹²⁴² Kim Bos, 'Is er wifi? Dan kom ik werken', *NRC Next* (woensdag 22 april 2015).

¹²⁴³ Interview met., Jakarta 1986-1994, 1998, 2012 (2 mei 2012).

*vaatwasser!*¹²⁴⁴ *Beiden brengen overigens nog altijd een groot deel van hun tijd buiten de Nederlandse grenzen door, met tweede huizen in Europa en de VS. Heel wijd is de generatiekloof dus niet. De Amerikaanse expats met wie ik terugkeek op hun leven in Den Haag waren overigens per definitie nostalgisch over de tijd dat zij nog een reizend bestaan leidden. Zoals de vrouw van een olie-ingenieur die in de jaren zeventig bij Aramco werkte: 'Looking back, the life we were able to live here [in The Hague] was near to perfection.'*¹²⁴⁵ *Het is de vraag of de huidige flexpatriates straks ook zo terugkijken op hun kortstondige avonturen in het buitenland.*

¹²⁴⁴ Interview met M.S., Jakarta 2000-2013 (Nederland, 13 februari 2015).

¹²⁴⁵ Interview met J.J., Den Haag 1973-1980 (3 april 2013).

